

ERIC HAMMARSTRÖM

HAN SLOG SÖNDER SIN FIOL NÄR HAN TRÄFFAT EN SPELMAN SOM VAR BÄTTRE – OM ORGANISTER OCH KLOCKARE SOM FOLKLIGA CEREMONI- OCH DANSSPELMÄN

Inledning

Den som ägnar sig åt så kallad svensk spelmansmusik med någorlunda öppna sinnen kommer ganska snart underfund med att i synnerhet många polskor låter ganska lika barock- och rokokomusik. Detta är ingen tillfällighet. Det folkliga musikutövandet har aldrig varit någon isolerad företeelse. Man kan då ställa sig frågan hur utbytet har gått till. Hur kommer det sig att just dessa epokers konstmusik har satt så djupa avtryck i det vi än idag kallar folkmusik?

I min bana som utövande spelman kom jag snart till det stadium då jag började rota i Nils Anderssons och Olof Anderssons stora samling "Svenska låtar". I synnerhet mina exemplar av Östgötadelarna och Småland-, Blekinge- och Ölandsdelen fungerar vid det här laget mest enligt lösbladssystemet.

I Svenska Låtar finns det alltid en kort biografi över den spelman som de påföljande melodierna är upptecknade efter. Där talas det bl.a. om vilka han, för det är oftast en han i dessa instrumentala sammanhang, lärt sig sin repertoar av, ofta i flera led. Påfallande ofta finns det en klockare eller organist med några steg bakåt i traditionskedjan. Jag roade mig med att räkna i hur många sådana kortbiografier det nämndes någon klockare eller organist i de bägge östgötadelarna av Svenska Låtar. Resultatet blev att så var fallet i hela 12 biografier av 41. I en biografi, den om Fredrik W Clarin, nämns hela sju organister inklusive huvudpersonen själv. Uppenbarligen hade organister och klockare, som ofta i praktiken var samma personer, en mycket stor betydelse i den folkligt musikaliska kontexten. Vad denna betydelse bestod i ska denna uppsats handla om.

Syfte och frågeställningar

Syftet med den här uppsatsen är att visa på vad organister och klockare spelade för roll i den musikaliska kontexten utanför den strikt kyrkliga sfären i 1700- och 1800-talens bondesamhälle,

samt vilken status de åtnjöt i lokalsamhället och gentemot andra spelmän. Hur och varför har denna roll förändrats med tiden? Samtidigt vill jag visa på hur samlare och andra folkmusikintresserade ställt sig till organisternas och klockarnas profana musik även efter att dessa upphört att vara dansspelmän i någon större utsträckning¹.

Begränsningar

För att få ett hanterligt material har jag geografiskt begränsat mig till Östergötland och norra Småland, med tyngdpunkt på den östra sidan. Jag bor själv inom detta område och är sedan tidigare väl förtrogen med traktens folkliga musiktradition, inte minst genom eget musicerande. Kyrkböcker och andra intressanta arkivalier för detta geografiska område förvaras i huvudsak på landsarkivet i Vadstena.

Jag har valt att koncentrera huvuddelen av mina konkreta undersökningar ungefär till tiden mellan 1750 och 1850. Det är då de flesta av de bevarade s.k. spelmansböckerna nedtecknades. En stor del av dessa är skrivna av just klockare och organister. Nästan alla klockare och organister som nämns i Svenska låtar och andra 1900-talssamlingar av spelmansmusik levde i detta tidsintervall. Efter denna tid nämns få organister och klockare som betydande dansmusiker. Kring detta faktum kommer jag att resonera längre fram i uppsatsen. Samtidigt är det tiden då ett flertal av församlingarna i det undersökta området skaffat orglar och därmed organister. Linköpings stift var under andra hälften av 1700-talet det stift i landet som hade störst andel församlingar med orglar - en övervägande majoritet av församlingarna hade hunnit skaffa orgel. Ganska många gjorde det faktiskt redan på 1600-talet².

¹ Uppsatsen hade inte blivit vad den blev om jag inte fått tips och idéer från människor kring mig. Det går ej att här nämna alla som hjälpt mig på vägen. Några vill jag dock särskilt tacka. Först och främst gäller det min fru Katarina, som själv är mycket insatt i ämnet. Med henne har jag kunnat diskutera idéer och resultat. Eftersom hon är arkivarie till yrket har hon också kunnat lotsa mig väl genom arkivens irrgångar. Främst gäller det Vadstena landsarkiv där hon tidigare arbetat och därför är väl förtrogen med. Tillsammans med henne spelar jag också mina undersökningspersoners musik.

Mycket av inspirationen till uppsatsen kommer av långa samtal och diskussioner med Håkan Andersson i Västervik genom åren. Han har gett mig många goda råd och tips om litteratur. Det är få som har en så bred och djup kunskap inom ämnet svensk folkmusik och dans som han.

Tack också Anders Thörnquist och Brita Ehlert, Norrköping, Arne Blomberg, Törnevalla, Anders Bockgård, Tryserum samt Ingemar Furenhed, Östra Ryd, som bistått med viktigt källmaterial. Ett tack även till Magnus Gustafsson, Smålands Musikarkiv, för kunniga tips och källmaterial.

² Hülphers s. 108, 262-271

Litteratur och ämnesbakgrund

Det har skrivits mycket om svensk folkmusik genom åren, med varierande kvalitet. Väldigt mycket av detta behandlar denna musik som just folkmusik utan att sätta in den i en vidare musikalisk/historisk kontext. Det har också skrivits en del om klockare och organister. Problemet med mycket av denna litteratur är att man egentligen mest är intresserad av de inomkyrkliga arbetsuppgifterna. Uppgiften som dansmusiker nämns i bästa fall i förbigående. Att ”klockarlitteraturen” i allmänhet är skriven av sentida yrkesbröder förklarar till stor del detta faktum. Grovt sett kan man alltså säga att folkmusikforskarna har intresserat sig för bondspelmännen och kyrko- och skolhistorikerna åt organisterna/klockarna som just organister och lärare. Man måste alltså läsa båda typerna av litteratur, samt allmän musikhistoria, för att få något grepp om ämnet. Denna uppsats är ett försök att göra en syntes av det som går att utläsa om ämnet ur både ”klockar-” och ”spelmanslitteraturen”. Nedan följer en presentation av en del av den viktigare litteraturen jag använt mig av vid arbetet med denna uppsats.

Det bästa verk jag läst om organister i Sverige är **Josef Sjögrens** digra arbete från 1958 om organisterna i Västerås stift. Han ger en bra allmän historik om organisternas arbetsuppgifter och ämbetets historik. Sedan följer en genomgång av alla församlingar i Västerås stift och deras organister genom tiderna. De förhållanden Sjögren beskriver tycks i allt väsentligt ha relevans även för Linköpings stift. Åtminstone utifrån mina iakttagelser.

Hilmer Wentz har skrivit boken ”Klockaren i helg och söcken” som utkom 1980. Boken ger en ganska bra allmän bakgrund till klockarinstitutionen från medeltiden och framåt. Ibland måste man dock se upp eftersom Wentz ofta fokuserar på skånska förhållanden, vilka ibland skiljer sig i viktiga avseenden från dem i Östergötland. Den kanske viktigaste skillnaden är att det i Skånelandskapen fanns speciella häradsspelmän som inte hade någon direkt motsvarighet i mina trakter. Dessa hade där privilegium att spela på dans och gästabud och således hade inte organisten/klockaren detta privilegium³. När det gäller klockaren som spelman finns således inte så mycket att hämta från Wentz.

För Östergötlands horisont påbörjade **Nils Göransson**⁴ en serie skrifter om klockare och organister i detta landskap, som gavs ut mellan åren 1983 och 1994. Dessa var tänkta att bli en genomgång av församlingarna och deras organister i Sjögrens anda, men Göransson är betydligt mera summarisk. T.ex. saknas det notapparat och källförteckningen lämnar en del övrigt att önska. Tyvärr hann han bara med kommunerna i den västra landskapsdelen innan han dog. Därmed finns inte de personer med som jag valt ut att skildra. Göranssons arbete bygger i sin tur

³ I praktiken var säkert en hel del skånska klockare och organister också häradsspelmän.

⁴ Göransson titulerar sig själv klockare.

i stora stycken på kantor **Ernst Petterssons** klippsamling kring Linköpings stifts klockare och organister som förvaras i Vadstena landsarkiv. Denna samling har naturligtvis också varit mig till stor hjälp i mitt letande.

Vad gäller kyrkorglarnas utbredning i Sverige på 1700-talet är **Abraham Abrahamsson Hülphers** "Afhandling" från 1773 en ovärderlig källa.

Förhållandet mellan folkmusik och konstmusik och deras ömsesidiga påverkan över tid har på norsk botten mycket förtjänstfullt och klarsynt avhandlats av **Asbjørn Hernes** 1952. Man kan naturligtvis inte översätta norska förhållanden direkt till svenska, men många paralleller borde kunna dras. På svensk botten finns ett utmärkt kapitel av **Gunnar Ermedahl** i Folkmusikboken från 1980. Den handlar just om hur det vi idag kallar spelmansmusik med sin fioldominans har sina rötter i 1700-talet. Mycket går också att läsa i verket "Musiken i Sverige" i fyra band från början av 1990-talet. Detta verk är en svensk musikhistoria som försöker täcka in alla genrer. Det har annars varit ont om sådana goda översiktsverk för svenska förhållanden.

På senare år har en del gjorts för att överbrygga genregränserna i musikforskningen. För sydsvensk del kan **Magnus Gustafssons** och Smålands musikarkivs arbete med att lyfta fram småländsk musikkultur framhållas. Det har resulterat i en serie CD-skivor med grupperna Sågskära och Höökensemblen. År 2000 kom också Magnus Gustafssons stora bok "Småländsk musiktradition", som är en guldgruva för alla dem som har samma intresse som undertecknad.

För förståelsen av synen på folklig musik genom tiderna har det varit bra att läsa antologin "Texter om svensk folkmusik" (Ronström & Ternhag 1994). Här finner man kommenterade texter om svensk folkmusik från 1800-talets första år fram till 1980-talet. För att föra in det teoretiska resonemanget i ett större europeiskt perspektiv har jag sött mig på **Peter Burkes** "Folklig kultur i Europa 1500-1800."

Metod, teori och källor

Jag har läst litteratur om klockare och organister i allmänhet och om musiklivet under den aktuella perioden. Huvudsakligen har jag dock letat efter material i husförhörslängder, kyrkorådsprotokoll, bouppteckningar, domböcker och andra arkivalier.

Ämnet jag avhandlar befinner sig någonstans i gränslandet mellan disciplinerna etnologi, historia, musikvetenskap, idéhistoria och sociologi, även om jag lägger fram uppsatsen i ämnet etnologi. Egentligen ligger ämnet kanske närmast beskrivande kulturhistoria. Jag har ändå försökt att anlägga ett så etnologiskt och kulturanalytiskt perspektiv som möjligt. Främst sker detta genom ett försök att komplicera de närmast mytiska begreppen folklighet och folkmusik. Häri tar

jag avstamp hos mentalitetshistorikern Peter Burke. I fråga om organisterna och klockarna som dansmusiker ställs nämligen några av de gängse föreställningarna om folkmusik på ända.

Som etnolog vill man åt föreställningar och den allmänna synen i tiden kring det man studerar. Jag har särskilt velat se på eventuell konkurrens med andra kategorier av spelmän. I litteraturen finns det några exempel på det, men jag har själv hittills inte lyckats hitta något konkret att ta på i arkiven. Här har jag fått ta till simpla gissningar, vilket kan kännas lite frustrerande. Vad gäller just konkurrensen skulle det säkert gå att få fram fall, men då finge man systematiskt plöja lunta efter lunta med domböcker. Detta har det inte funnits möjlighet till inom detta uppsatsarbete som bedrivits vid sidan av mitt ordinarie förvärvsarbete. I stället får det anstå till en eventuell fortsättning.

Synen på klockaren/organisten bland övrig allmoge har det om möjligt varit ännu svårare att få grepp om. Folkminnesarkivens frågelistor visade sig här inte vara till någon större hjälp. De sträcker sig egentligen bara bakåt till senare delen av artonhundratalet. Då har emellertid redan organisterna/klockarna i allmänhet slutat vara dansmusiker. Försök att hitta mina studieobjekt i Linköpings gymnasiums elevrullor har hittills inte heller varit lyckosamma. Troligen har jag letat på fel ställen i denna skolas något röriga arkiv.

Den manliga dominansen

I uppsatsen behandlas inte en enda kvinna bland mina studieobjekt. Könsobalansen är med andra ord total. Varför har det blivit så? Vi måste då komma ihåg att under den tid som skildras var samhället i än mycket högre grad än nu patriarkalt. Det fanns kvinnor som dansspelmän även i bondesamhället även om de var färre till antalet än männen. Desto fler var duktiga sångare. Däremot blev det formellt möjligt för kvinnor att bli organister först 1861. Det vill säga först efter storhetstiden för organisterna som dans och ceremonimusiker. Vad gäller klockaretjänst fick kvinnor långt fram på 1900-talet begära dispens för att söka sådan (Göransson 1992:17). Kontrasten är slående mot idag då andelen kvinnor bland både fiolspelmän och organister är stor.

Musikern som individ

På senare år har fokus inom folkmusikforskningen mer och mer förskjutits från skildringen av en kollektiv tradition till individnivå. Man söker skildra den enskilde utövaren som just den unika

artist han/hon är⁵. Ett exempel på ett sådant arbete är **Gunnar Ternhags** avhandling om Hjort Anders Olsson (Ternhag 1992). Även jag försöker ha en liknande infallsvinkel genom att lyfta fram några enskilda organister och organistdynastier och på så sätt berätta min historia genom deras liv och gärning. Det vill säga så gott det nu låter sig göras med de ändå ganska begränsade källor det handlar om när det gäller vanliga människor vid den här tiden. I och med att de haft ett offentligt ämbete har de dock ändå lämnat efter sig hyfsat mycket spår i arkiven.

Performansstudier riktar in sig på individer i det skapande ögonblicket. Tyvärr saknas nästan helt ögonvitnesskildringar av de personer jag skildrar vad gäller deras musikaliska gärning. Performansstudier låter sig med andra ord inte göras. Deras musikaliska repertoar borde man däremot kunna få en uppfattning om genom efterlämnade notböcker.⁶

Jag anser att det är viktigt att se dem jag söker skildra som individer och utövare av ett musikaliskt yrke och inte bara som anonyma bärare av en tradition. För att kunna göra det på ett så här begränsat utrymme, kan man inte ta med allt för många personer. Naturligtvis har jag i mitt letande i arkiven samlat på mig uppgifter om många fler personer men de jag här har valt ut ser jag som goda representanter för det skeende jag vill beskriva. Man kan se det som en kompromiss mellan att ta upp många namn mera ytligt eller att berätta något utifrån endast en person såsom Ternhag gör. Hjort Anders dog först en bra bit in på 1900-talet och kom genom detta århundrades betydligt effektivare kommunikationskanaler dessutom att bli känd i hela landet. Det säger sig själv att det finns många fler källor om en sådan person än om dem jag skildrar.

Samtidigt verkar naturligtvis den enskilde musikern i en social och kulturell kontext och är därigenom bärare och förmedlare av en tradition. De stora likheterna i deras repertoarer är ju ett självklart uttryck för detta. För mig är det viktigt att ha med båda dessa forskningsperspektiv. Jag försöker kort och gott skildra en kulturell process genom att synliggöra namngivna individer. De personer jag använder som exempel är i huvudsak sådana jag tidigare känt till. Jag har valt ut dem därför att de är kända till namn i spelmanskretsar som förmedlare av melodier till våra dagar. Däremot har kanske inte så mycket varit känt om dem som personer. Detta vill jag med denna uppsats nu råda bot på. Risken med mitt personurval är naturligtvis att man kan anklaga mig för

⁵ En introduktion till individstudiet inom nordisk musiketnologin utgör Lundberg och Ternhags (red) antologi, *The Musician in Focus* utgiven 2000. Metoden är inte helt ny. Redan Nils Andersson hade den bestämda uppfattningen att varje enskild spelman skulle presenteras med sin egen repertoar för sig i Svenska låtar. En tanke som då och en lång tid framöver sågs som djärv och gav upphov till diskussion. Se Mats Rehnbergs inledning till Andersson 1963:16-17.

⁶ Det har tidigare antagits att många ”klockarlärningar” och klockare under tidigt 1800-tal såg det som sin uppgift att nedteckna bygdens gängse musikaliska repertoar, inte minst för att träna notkännedom och notskrift (Gustafsson 1983:3). Men med tanke på deras stadgade skyldighet att tillhandahålla profan musik på gillen etc. är nog böckerna i huvudsak avsedda som komihåg för det egna musicerandet.

att bara försöka bevisa något jag ändå har förfäktat länge utan att egentligen ha någonting på fötter. Mitt försvar är att detta inte är en uppsats i ämnet sociologi. Jag tycker det är bättre att skriva något utifrån det material jag har än att inte skriva något alls.

Den stora och den lilla traditionen

Vad är folkmusik? Vad är folket? Vad är folkligt? Tillhörde präster, klockare och organister folket? En polska, eller kanske en menuett, som står i en klockares notbok, och som kanske dessutom är komponerad av en hovkapellist, är det folkmusik? Svaren är kanske inte så entydiga. Kategorierna kanske är alltför grova. Som brukligt är terrängen mer kuperad än kartan är platt. Definitionen av och synen på det folkliga har dessutom varierat betydligt beroende på tid och social kontext. Jag kommer längre fram i uppsatsen att resonera mera om och komplicera folkmusikbegreppet.

För att bringa lite ordning i begreppen kan det ändå hjälpa att bygga modeller. I stället för att tala om dikotomin folkligt – högre stånds-, kan man göra som Peter Burke och i stället använda sig av begreppen **den stora**, respektive **den lilla traditionen**.⁷ Han hämtar begreppen från Robert Redfield som beskriver de båda traditionerna sålunda:

Den stora traditionen odlas i skolor eller tempel, den lilla traditionen utvecklar sig och fortskrider i de obildades liv i bysamhällena . . . De två traditionerna är beroende av varandra. Den stora traditionen och den lilla har länge påverkat varandra och fortsätter att göra det . . . Stora epos har uppstått ur beståndsdelar av många människors traditionella sagoberättande, och epos har återvänt till allmogen för att modifieras och införlivas med den lokala kulturen.

Burke ser dock Redfields definition av den lilla traditionen som för snäv eftersom den utesluter de högreståndspersoner, i vid bemärkelse, för vilka folkkulturen var en andra kultur. Samtidigt menar han att man inte heller kan tala om den lilla traditionen i singularis eftersom det inte finns en folkkultur utan många varianter av folkkultur. Besuttna bönder har naturligtvis inte exakt samma kultur som exempelvis luffare. Ändå är begreppen den stora och den lilla traditionen användbara för resonemanget i denna uppsats. Därför kommer jag att använda mig av dem genom att pröva mina iakttagelser mot denna mycket grova modell.

Burke modifierar Redfields modell på följande sätt (a a s 43):

⁷ Burke 1983 s. 39. Dessa begrepp har Burke själv i sin tur hämtat från socialantropologen Robert Redfield som ställde upp denna modell redan på 1930-talet.

Det finns två kulturtraditioner i nya tidens Europa, men de korresponderade inte exakt mot de två huvudgrupperna i samhället, eliten och den stora massan. Eliten tog del av den lilla traditionen, men *gemene man hade inte del i den stora* (min kursivering). Denna asymmetri uppstod emedan de två traditionerna fördes vidare på olika sätt. Den stora traditionen överfördes på ett formellt sätt vid läroverk och universitet. Det var en sluten tradition i den bemärkelsen att folk som inte bevistat dessa institutioner, vilka inte var öppna för alla, var uteslutna. De talade i en alldeles bokstavlig bemärkelse inte språket. Den lilla traditionen överfördes å andra sidan på ett informellt sätt. Den var öppen för alla, liksom kyrkan, värdshuset och marknaden, där så många uppträdanden förekom.

Att tala om den stora respektive lilla traditionen känns dessutom betydligt mindre värdeladdat än att använda sig av de klassiska etnologiska begreppen *gesunkenes* respektive *gehobenes Kulturgut*. Lite konstigt känns det ändå att kalla det som är den stora massans kultur för den lilla traditionen, men låt gå för det. Jag tänker inte hitta på något nytt begrepp, eftersom det troligen skulle förvirra ännu mer.

Var hamnar då kategorierna organister och klockare i den Redfield/Burkeska modellen? Ja de hade onekligen en roll som mediatörer mellan den stora och den lilla traditionen. De verkade i båda kontexterna. Jag ska här försöka visa att gränserna mellan de bägge traditionerna var ganska flytande vad gäller musiken under den aktuella perioden. Till viss del måste jag alltså polemisera mot Burkes sats ovan. Jag vill hävda, att genom organisterna fick faktiskt *gemene man* en inte alls så liten del i den stora musiktraditionen. Denna del internaliserades i den lilla traditionen. Organisten som ofta kom från den stora massan, utbildades vid läroverket/gymnasiet och använde och spred den inhämtade kunskapen bland den stora massan. Organisterna och andra storspelmän anlätades även i högreståndsmiljöer.

Musiken i lokalsamhället

I detta avsnitt ska jag göra en genomgång av begreppen klockare och organister och deras historiska bakgrund. Samtidigt ska vi också ta oss en titt på i vilka profana sammanhang de kan ha verkat som musiker och då också titta på andra musiker kategorier.

Klockare

Först måste vi reda ut kategorierna klockare⁸ och organister. Låt oss se på vad de hade för bakgrund i historien.

Klockareinstitutionen är i princip lika gammal som kyrkan i Sverige. I exempelvis Upplandslagens kyrkobalk av år 1296 stadgades att socknemännen tillsammans med prästen skulle utse klockare i församlingen. Om de inte var överens gällde socknemännens veto. Detta ändrades sedan 1571 i och med Johan III:s Nova Ordinantia. Fortfarande gjordes valet gemensamt av präst och församling, men nu var det i stället prästen som hade vetorätt.

När man hör ordet klockare kan man lätt få för sig att dennes huvudsakliga uppgift bestod i att ringa i kyrkklockorna. I själva verket var det bara en del av hans gärning. Efter reformationen överläts i praktiken ofta ringningen till andra, t.ex. så kallade ringkarlar. Klockaren kom i stället att bli en församlingens alltiallo med en ställning mellan församlingsprästen och övriga ”kyrkobetjänte”.

Under den katolska tiden var klockaren vigd till diakon eller subdiakon. En del klockare var egentligen sådana som inte slutfört hela sin prästutbildning. I Danmark kallas fortfarande klockaren för degn, ett ord som är nära besläktat med både diakon och djäkne. Att klockaren var vigd betydde att han kunde fungera som en slags hjälppräst som sjöng responsorierna i mässan. Han kunde också förrättade dop eller predika. Då behövde han kunna latin. Klockarna omfattades aldrig av något celibattvång. I motsats till prästerna som vigdes till sitt ämbete av biskopen, vigdes klockarna av sockenprästen.

Efter reformationen ändrades klockarens roll drastiskt. Nu var det normala inte längre att han var vigd. Luther menade att prästämbetet är ett och odelat och därmed fanns det inget utrymme för "halvpräster" såsom vigda klockare. Klockaren skulle enligt Luther däremot även i fortsättningen ha ansvar för ringningen, sången och musiken. Luthers elev Olaus Petri säger: *"Liksom det är en smeds uppgift att smida, så är det en prästs uppgift att predika Guds ord."* Här märks redan en försmak av den lutherska ortodoxins anda som skulle komma att dominera Sverige under lång tid. I stället fick nu klockaren till uppgift att driva barnaläran. dvs. att lära ut katekes, hustavla och psalmer. Detta skedde till en början muntligt eftersom barnen inte var läskunniga. Därmed inpräntades treståndsläran, den om näre-, läre- och värestånden.

⁸ Avsnittet om klockare bygger på Wentz.

Organister

Under loppet av 1600-, 1700- och 1800-talet skaffade de flesta församlingar orglar. I Linköpings stift skaffade församlingarna orglar förhållandevis tidigt jämfört med andra stift i landet⁹. Då måste det också finnas någon i församlingen som kan spela på orgeln och vårda den. De flesta församlingar ansåg sig dock inte ha råd att anställa en befattningshavare till. Blivande organister försökte därför ofta få en klockaretjänst eftersom det var en tjänst som redan fanns och gav dem en viss, om dock mager, lön. Härigenom blev organist- och klockarebefattningarna oftast sammanslagna. Klockaren var ju även innan orgeln kom den som skulle leda församlingssången. Kombinationstjänsten klockare/organist föll sig därför ganska naturligt. Så blev det oftast i praktiken. I teorin däremot var musiken i kyrkan uppdelad på fyra befattningshavare (Bohlin 1993:87): Prästen skulle behärska den liturgiska sången. Organisten skulle spela orgel och eventuella andra instrument. Klockaren skulle leda församlingens koralsång och kantorn leda kyrkokören. På landsbygden blev det nästan utan undantag klockaren/organisten som skötte all musik utom den liturgiska sången under den här tiden.

Utbildning¹⁰

Någon officiell utbildning för organister fanns inte i Sverige förrän 1814 då Musikaliska akademins undervisningsverk inrättade en sådan (Arnér 1977:223). Ändå har klockare och organister utbildats i stiftsstädernas gymnasier och vid trivialskolorna ända sedan 1600-talet. Där fick man då del av tidens gängse skolmusik. Mer om detta nedan. För organister kompletterades sedan undervisningen hos någon stadsorganist eller domkyrkoorganisten. Domkyrkoorganisten var i allmänhet samma person som 'rector cantus' eller 'director musices', musikläraren på gymnasiet. Om alla blivande klockare och organister, eller ens de flesta, gått på gymnasiet under den här behandlade tiden och regionen låter jag vara osagt. Att man gått i lära eller praktiserat hos någon som var etablerad i sysslan står emellertid klart. Exempel på det kan ses i avsnittet om slakten Styrländer längre fram i uppsatsen.

Stiftsstädernas gymnasier var livaktiga spridningscentra för ny musik. Karl XI förbjöd 1694 den processionsgång vid vilken både djäknar och deras lärare gick runt i staden och sjöng ihop sin inkomst. Detta lär ha bidragit till att istället intresset för profan instrumentalmusik ökade bland djäkarna. Det gick nämligen att få omedelbara inkomster genom att spela på kalas. Stadsmusikanternas betydelse minskade under 1700-talet då skolmusiken mer och mer

⁹ Hülphers går i sin "Afhandling..." från 1773 igenom landets kyrkor och deras orglar.

¹⁰ Avsnittet bygger i huvudsak på Sjögren 1958, Luttu 1968 och Gustafsson 1991.

sekulariserades och tog över dessas uppgifter i det offentliga livet. Vi ser under 1700-talet med andra ord en avsevärd förskjutning av tyngdpunkten från vokal kyrkomusik till instrumental, ofta profan, musik vid gymnasierna. Biskop Haqvin Spegel uppsatte efter branden i Linköpings gymnasium år 1700 en inventarieförteckning där följande instrument uppräknas (Luttu 1968:13):

En Regal eller Spinette
2 st. Discants violer¹¹
1 st. Alt viol.
1 st. Tenor viol. Ny
2 st. gamla och sönderbrächte Tenor violer.
1 st. Bass viol
1 st. Alt skalmäja
1 st. Dulcian – god
1 st. Dulcian gammal och ofärdig.
4 st. Bassuner färdige och år 1707 förbättre
3 st. nya dusflöjter
1 st. gammal Bass viol aldeles sönderfallen

1794-1803 fanns följande instrument tillhörande samma gymnasiekapell¹²:

En Contra-bas
Två Violonceller, af Lundstedt, med foutral.
En Altviol, af Vikckström
Två gamla Altviolier.
Två Oboer med tillhörande rör.
Två Fleutes Traversieres.
Två Fagotter – omakar – med tillhörige rör.
Två Valdhorn med tilsatser utan munstycken.
Två gamla Trumpeter med tilsatser och munstycken.
Et pat Pukor med pinnar och Stämm-nyckel.
En gammal Clavecin.
En Stämm-gaffel.

¹¹ Troligen syftar viol på instrument ur gambafamiljen och inte violinfamiljen.

¹² Förteckning öfver de Instrumenter och Musicalier m.m. som tilhöra k. Gymnasii Capellet i Linköping 1794. Denna förteckning är kompletterad t.o.m. 1803.

Det skiljer ungefär 100 år mellan dessa förteckningar. Gambafamiljen har efterträtts av violinfamiljen och barockens klangideal tycks ha efterträtts av klassicismens i det senare instrumentariet. Någon violin nämns inte. Kanske skulle violinisterna använda egna instrument.

Samuel Ödman (1750-1829) skriver om Växjö gymnasiekapell alltid stod för musiken på de baler där nya modedanser stod i centrum. Vidare skriver han att ”*varje vårtermin informerades, med rektors tillstånd, en dansmästare ungdomen i bugning och menuetter*” (Ödman 1997:100). Daniel Annerstedt talar från ungefär samma tid i Växjö även om pollonesser, som det vi i dag ofta brukar kalla polskor då kallades. För att få en inblick i hur ett gymnasiekapell kan ha fungerat vänder vi oss än en gång mot Växjö där Josef Rosengren beskriver kapellet på 1760-talet i sin ”Ny Smålands beskrifning”:¹³

De ynglingar, som tjänstgjorde i instrumentalmusiken, hade ännu större fördelar (jämfört med diskantisterna, sångarna, min anm.), nämligen hvar och en hela förgången eller hela eftergången af sockengången i ett pastorat. Till gengäld skulle enhvar lära en yngre gymnasist att traktera hans instrument, så att han kunde få en efterträdare vid sin afgang från gymnasiet. Så väl ledarplatserna i stämmorna som musikantplatserna öfvertogs genom ackord. Den betalning som efterträdaren erlade kallades successionspänningar.

Vi ser här hur en medlem som slutar i orkestern är tvungen att först skaffa och lära upp en ersättare. Tyvärr har jag ingen motsvarande beskrivning från Linköping, vilket naturligtvis betyder att det inte måste ha gått till på samma sätt här.

Magnus Gustafsson skriver att det inte bör ha varit ovanligt att diskantisterna och instrumentalisterna vid gymnasiet som av olika anledningar inte fullgjorde sina präststudier, i stället blev klockare eller organister ute i socknarna (Gustafsson 1991:206). Man måste komma ihåg att hela skolväsendet före 1800-talet i stora stycken var avsett att utbilda präster och andra kyrkans tjänare.

Gustafsson menar att det förekommer en viss eftersläpning i musikstil i provinsstäderna jämfört med Europas metropoler. De noter som finns bevarade från slutet av 1700 från Växjö gymnasium är fortfarande mestadels barockmusik(a a s 205). Josef Sjögren skriver däremot från Västerås att Mannheimerskolans orkesterstruktur återspeglas i gymnasiets orkester under samma tid (Sjögren 1958:62). I Linköping hänger man också med sin tid, vilket framgår av ovan citerade instrumentförteckningar. Med andra ord skulle det kunna vara lite olika med hur snart nya musikaliska moden slår igenom på olika håll i landet.

¹³ Både Annerstedt- och Rosengrencitaten är hämtade ur Gustafsson 1991.

Social ställning¹⁴

Organisternas sociala status i just sin egenskap att vara organist var inte särskilt hög. Det skriver både Josef Sjögren och Harald Göransson (1994:249f) om. Medeltidens syn på lekaren/musikern kunde fortfarande anses. När orglar började anskaffas i landsförsamlingarna var man som tidigare nämnts i allmänhet inte beredd att anställa någon särskild organist. De som hade lärt sig sysslan strävade därför att få den klockartjänst som redan fanns. Det tycks i allmänhet först vara i egenskap av klockare som organisten fick en viss status i församlingen.

Som klockare fick man boställe och lagfästa lönerättigheter, även om lönen var ytterst knaper. Det var vanligt att en organist/klockare hade större inkomst av de profana spelningarna än av den kyrkliga tjänsten. På sina håll bedrev organister krogrörelse med myndigheternas tillstånd, just för den skull att församlingarna inte betalade dem en lön de kunde leva på enbart.

För klockarsysslan fodrades dock viss boklig bildning för att kunna driva barnaläran. Även om statusen som klockare var högre än som bara organist så räknades man ändå bara som en betjänt för prästernas uppvaktnings. Organister och klockare var ståndslösa och kunde därmed inte heller kandidera till ständsriksdagen. Närmast får man väl föra organisten till landsbygdens hantverkare. Trots det ovan sagda kunde naturligtvis enskilda organister bli högt uppskattade för sin skicklighet som musiker.

Organisten - en spelman

Låt oss titta på valda delar ur "Ordning för Kyrko-Betjänte i Linköpings Stift" från 1795. Det är stiftets första sådan, men bygger enligt förordet på 1686 års kyrkolag, 1723 års prästprivilegier och flera därefter tillkomna kungliga stadgar. Med andra ord borde föreskrifterna till stora delar redan ha tillämpats ett bra tag innan de sattes på pränt. Här följer utdrag ur texten, understrykningarna är mina:

§. 2.

Skicklighet hos en Klockare i allmänhet består i följande stycken:

Till Sederne, att han är vänlig, nykter, waksam, flitig, höflig. Till natursgåfvor, att han har sundt och redigt begrep, Drift i lynnet, lämplighet i Barna-underwisningen, samt fyllig, ren och böjlig röst, med godt gehör, så att han efter en på instrument gifwen ton precise kan begynna och under behållande af tonens läge sjunga en gifwen Psalm-melodie.

¹⁴ Bygger till stor del på Sjögren 1958.

Till Insigterna, att han färdigt kan läsa svensk och Latinsk stil, tryckt och handskrifwen, med säker grund til ordens stafning, läsligen skrifwa latinsk och swensk stil, räkna quatuor species i heltal, och åtminstone de tränne första species i sorter, väl kan och redigt förstår sin Christendom efter den Cateches eller Lärobok, som allmänt brukas vid Barnaundervisningen i församlingen är eller blifver anbefalld, har så mycken kännedom på Claver eller Violin at han efter noter och tact kan spela och följaktligen sjelf lära sig sjunga var sång och Mäse-ton i Choral-boken, som honom förelägges; äfven med säkerhet öppna ådren på arm och fot, samt urskilja de händelser, då åderlätning gangnar eller skadar. Vid Stads och större Landsförsamlingar bör en Klockare jämte Cantaten O! Guds Lamb, äfven kunna sjunga andra mindre sångstycken och Choraler t.ex. ur Pergoleses Passions Musik; äfven som en högre grad af natursgofvor och insigter dertil billigt äskas: såsom utmärktare drift, särdeles god röst, vackrare hand att skrifva, större insigt i räknande m.m.

§ 3.

Organister i allmänhet böra til seder, lynne, skrif- och räknande vara af enahanda beskaffenhet, som för Klockare utsatt är; derjämte färdigt kunna spela efter noter til dans på Violin och accompagnera på Violoncelle; äfven som de, hvilkas bröst det tillåter, dessutom böra öfva sig på något blås-Instrument, såsom Oboe, Clarinette, Waldhorn eller Trompette, för att dels med undervisning kunna gå hugade nylärlingar tilhanda, dels betjena Församlingens högre och lägre Invånare vid bröllop och andra gillen, dels vid högtidliga tillfällen i Kyrkan kunna upföra Instrumental Musik. I avseende på sjelva Organist-Syslan böra de ej mindre känna et Orgelverks beståndsdelar, stämning och vård, än skickligen kunna traktera det vid Gudstjensten vid hvilket sednare dock följande grader må tillåtas:

1^a Stads Organister skola äga en fullständig Kännedom af Psalm Theorien, exsequerad på 3 sätt: a) med vanligt General-Bas Accompagnement, b) med accorder af vänstra och melodien af högra Handen, c) med accorder af bägge händerna; item Kunna præludera i alla toner ex tempore efter gifvet Thema, och spela Stycken till in och utgång, både i den gamla fugerade och i den moderna blandade stilen.

2de Wid de största och mäst lönande Landsförsamlingar bör Organisten Kunna spela det första och andra af förenämnda sätt, item præludier och handstycken i alla toner samt göra reda för framledne Hof-Secreteraren Micklins Utkast til General-Basen, eller den anvisning, som som framledes utkommer och godkännas Kan.

3^e I de smärre Landsförsamlingar bör Organisten Kunna spela Psalmerna med accorderne af högra handen, samt præludier och hand-stycken de mest brukliga toner, item Känna samma toners teckning, de 2de Tön-arternas skilnad, Intervallernas fördelning och accordernas teckning.

At större grad af färdighet i Instrumental Musik fordras af Organister i Städerna och de större församlingar, så at de i lättare Concerter Kunna swara för en understämman efter tact och expressions tecken, följer af sig sjelft.

Der Organist= och Klockare sysslorna äro förenade gifver högre skicklighet i Musicaliska vägen företräde för Sångkonsten; så at en sökande, som genom sin musique förtjent rum i högre Classen, men för sin sång skule blott i en lägre, behåller det första rummet och twertom.

§ 55

Organister på landet i synnerhet, böra gå församlingen til handa med Dans-musik vid Bröllop och andra Gillen, samt dess Ungdom med Information i spelande, räknande och skrifvande; äfven som de vid Biskops-Visitationer, Kyrkoherde-Installationer, Kyrko-Invigningar m.m. i Contractet böra vara behjplige til Kyrko-Musiks upförande, dock at för alt sådant njuta särskild skälig betalning.

Här framgår tydligt att det ingick i organistens tjänst att vara även profan musiker i församlingen. Det är en uppgift som tillkommer organisten utöver klockaresysslorna. Vi ser också ett instrumentarium räknas upp som vi känner igen från Bellmans visor och epistlar. Tiden är ju också densamma. Organisten skulle alltså även kunna spela en hel del annan musik än psalmer på kyrkorgel. Även vad gäller klockaren krävs det att han hjälpligt kan hantera ”claver eller violin”. Här står det dock inget om skyldighet att spela till dans.

Vid organistvalet i Östra Ryds församling i Östergötland år 1816 gick tjänsten till **Nils Sandström** (1791-1843). Han visade, helt enligt reglementet, upp följande intyg från domkyrkoorganisten tillika director musices vid Linköpings gymnasium, Zacharias Köhler¹⁵:

Innehafvaren Nils Sandström från Björsätters Socken, som af mig blifvit undervist i Coralmusiken, äger den skicklighet, att han med mycken färdighet kan väl spela Psalmer Præludjer stycken både större ock smärre så för Orgevärk som för Clafver, Äger vacker och ren röst. Sjunger Psalmer ock Svänska Mässan med säkerhet. Kan stämman ock sköta Orgevärk hvarpå han flere gånger i Domkyrkan visat nöjactigt prof. Blåser Valthorn så att han biträdt vid Högtidligheter ock Spelar Violin till dans. Dess upförande hos mig har varit utmärkt af stadig allvarsamhet ock flit. Således är Sandström enligt författningen utmärkt skicklig sökande till klockare och Organistbefattning af Större Classen. ock recomenderas på det ömmaste hos den han sin befodran söker.

¹⁵ Östra Ryd, Sockenstämmoprotokoll 1816.

Linköping den 14 Marsii1809

Zach. Köhler

Direc. Music: & Kant:

vid kong. Gymn:

Detta dokument talar samma språk. Det är organisten som ska fungera som musiker i lokalsamhället. I denne Nils Sandströms fall ska sägas att han inte är känd från någon av 1900-talets folkmusiksamlingar eller har lämnat någon känd egen notbok efter sig¹⁶.

I den kända ”Klockarfars visa”¹⁷ från 1843, med början ”*Klockarfar han skall allting bestyrå*”, nämns, förutom många av de andra göromål klockaren har att göra, följande i sjunde versen: ”*Han skall föra an både dansen och leken, och vid bordet så är det han, som skär steken.*” Vi kan nog ana att denna visas klockarfar troligen även var organist.

Frågan om privilegium

Josef Sjögren skriver om Västerås stift att bröllops- och gästbudsmusiken var en med organistsysslan direkt sammanhängande privilegierad inkomst fram till mitten av 1800-talet(Sjögren 1958:49ff). Han menar att den "bannmil" som förekom för stadsmusikanterna tycks ha haft sin motsvarighet på landsbygden. Detta betyder att organisten i princip hade ensamrätt på festmusiken inom ett visst avstånd från kyrkan. Sjögren räknar upp en rad konkreta fall där det blivit konflikter kring rätten att spela.

Nils Göransson nämner också att klockaren i regel hade prejudikat på att få utföra dansmusik vid bröllop och andra festliga tillfällen(Göransson 1992:11). Göransson skildrar i huvudsak östgötska förhållanden i sina skrifter, men tar tyvärr inte upp några konkreta rättsfall. Faktum är i alla fall att näringsfrihet inte infördes i Sverige förrän 1846.

Den tillträdande domkyrkoorganisten i Linköping 1705, **Johann Adam Horneyer** (d. 1711), kom med anspråk på ensamrätt att vid fester och högtider i staden ensam eller med anlitad hjälp

¹⁶ Det finns dock noter efter två av hans släktingar bevarade. Dels ett blad med tre pollonesser bevarade ur en förmodligen större samling daterad Biörsätter martii 1778 som tillhört Nils Sandströms far, Nils Sandström d.ä. (1752-1825). Bladet finns bland det material August Fredin lämnade till Nils Andersson och som han i sin tur troligen fått av kantorn och folkskolläraren i Furingstad Per August Issén. En notbok med violino secundo-stämmor efter Nils Sandström d.y.s brorson, Nils Peter Sandström (1799-1833), finns på ULMA. Denne var organist i S:t Lars församling i Linköping.

¹⁷ Göransson 1992, s. 2-3. Visan lär ursprungligen vara en dikt av boktryckaren J. W. Bäckström som sedan kom att ingå i ett folklustspel av G. W. Böttiger vid namn ”En majdag i Varend”, som uruppfördes på Kgl. Teatern i Stockholm 1843.

uppvakta med musik "*wie es aller Orthen gebräuchlich*".¹⁸ Om detta beviljades framgår inte. Oavsett hur strikt deras monopol i praktiken har varit, har organisterna haft en mycket betydande roll i musiklivet, såväl i staden som på landsbygden. Detta gäller även i det i denna uppsats huvudsakligen behandlade geografiska området.

Att det kan ha förekommit konflikter mellan organister och andra musiker även i Östergötland angående det profana musikutövandet, framgår av den skröna som återges i inledningen till en notbok med låtar efter den kände storspelmannen **Pelle Fors** (1815-1908). Där talas om klockaren och organisten **Anders Söderlund** (1804-1838) i Yxnerum som lärde torparen och soldatsonen **Johannes Lång** (1802-1887) att spela.

"Den senare (Söderlund, min anm.) ansågs vara en överdängare på fiol och så självmedveten att han en gång slog sönder sin fiol i vredesmod då han hade träffat en spelman som var bättre."
(Johansson 1977:1)

Johannes Lång, eller Lången som han kallades, ska ha varit en av dem som Pelle Fors lärde sig av. Det kan ha varit Lången som Söderlund blev arg på eftersom han enligt andra sagesmän med tiden ska ha kommit att överglänsa sin läromästare (Thörnqvist 1985:40). Man kan naturligtvis inte utgå från att händelsen med den sönderslagna fiolen verkligen har ägt rum, men bara det faktum att sägnen finns kan säga något om förhållandet mellan de bägge spelmännen.

Olika kategorier av musiker i lokalsamhället

Liksom idag fanns det under den aktuella perioden olika slags musikutövare och olika slags tillfällen att utöva musik. Man bör nog se eventuella konflikter och även frånvaron av dessa mot den bakgrunden. Som tidigare nämnts så tyder mycket på att det kan ha funnits något slags privilegium för organisten/klockaren att spela. Det har ändå funnits spelmän, många gånger även betydande sådana, som inte haft en organist eller klockarbefattning. Jag ska i det följande försöka göra en kategorisering av vilka instrumentmusiker det kan ha funnits på landsbygden vid den här tiden, förutom klockaren/organisten.

Inom militärväsendet fanns det indelta **regementsmusiker** som var bosatta i bygderna, såsom trumslagare, pipare eller "hautboister" (Strand 1974). Även en "hautboist" skulle kunna spela stråkinstrument som violin. Regementsmusikerna liksom andra indelta soldater hade socknen att hålla med boställe. Många torpstugor har än idag namn som exempelvis Trumslagartorp som

¹⁸ Luttu 1968, s. 37-38, Göranson 1983, s.16. Horneyer var född i Gotha i Thüringen och kom som krigsfånge till Sverige.

minner om detta. Exercisplatserna var viktiga spridningscentra för musik och annan folklore. Militärmusikernas betydelse i det lokala musiklivet bör nog inte underskattas. Det tycks som många av 1800-talets många klarinettspelmän hade militär anknytning. Naturligtvis borde det kunna ha varit konkurrens om spelningar med socknens organist, eftersom militärmusikern ju också var en slags yrkesmusiker.

Det fanns **husbehovsspelmän** som lärde sig spela som tidsfördriv. Dessa spelade för sitt eget höga nöjes skull utan att ha några vidare ambitioner än så med sitt musicerande. Husbehovsspelmännen var förmodligen ganska många och bör ha återfunnits i samhällets alla skikt. Carl Erik Södling skriver 1881:

För 60 à 70 år sedan ägde nästan hvarje yngling på landsbygden sin fiol (likasom nu det importerade dragspelet...), och kunde därpå spela mer eller mindre (Södling 1881:56).

Södling ska nu ibland tas med en viss nypa salt¹⁹, men det var nog i alla fall inte ovanligt att äga en fiol bland gemene man. Spelskickligheten var däremot säkert varierande. Under den aktuella perioden verkar det inte ha varit vanligt att se fiolspel och dans som stigmatiserande. I varje fall inte om man bara ägnade sig åt att spela till husbehov. Att spela fiol eller något annat instrument till husbehov, kunde man antingen lära sig själv eller gå i lära hos klockaren/organisten eftersom ju denne skulle "*gå bugade nylärlingar tillbanda*", som det står i den ovan citerade ordningen för kyrkobetjante. Man kunde också gå i lära hos någon annan spelman. Om denne då tog betalt skulle man kunna tänka sig att det kunde bli konflikt med organisten.

Byspelmän kan man kalla dem som anlätades vid mindre, informella, danstillställningar. Så länge byspelmannen inte tog betalt borde det inte funnits anledning för socknens organist att reagera.

Det fanns också **storspelmän** vars musikutövning var mer än vad man i dag kallar en hobby. De fick en betydande del av sin försörjning genom att spela och att lära ut denna konst. Ofta hade dessa hantverksyrken, var soldater eller hade något annat yrke som gjorde att de kunde röra sig mer fritt i ett större geografiskt område. Det var svårt att sköta en gård samtidigt som man titt som tätt spelade på olika tillställningar. Om man studerar folkminnesarkivens frågelistor om spelmän så ser man att dessa uppskattades mycket för sin konst och kom att ses som ett nödvändigt inslag för att ett större kalas skulle bli lyckat. Däremot säger samma listor att det ibland kunde vara lite si och så med spelmännens sociala status²⁰. Det verkar som om dessa

¹⁹ Musik- och gymnastikdirektören Carl Erik Södling som var en i kretsen kring Götiska förbundet förfäktade bl.a. så vidlyftiga idéer som att Inkariket skulle ha grundats av svenska kungar ur Ynglingaätten. Hans notuppteckningar brukar dock betraktas som noggranna och vederhäftiga.

²⁰ Ternhag 1992 diskuterar ingående frågan om spelmännens status i lokalsamhället i kapitlet Spelmannen och byn på s. 25-47. Han ger också åtskilliga exempel ur nämnda frågelistsvar.

storspelmän så småningom mer eller mindre tar över rollen som dans- och ceremonispelmän från organisterna någon gång i mitten av 1800-talet. Mer resonemang kring detta följer i nästa avsnitt. Frågelistsvaren gäller också i huvudsak det sena artonhundratalet.

Exempel på 1800-talets storspelmän var för Östergötlands del, **Carl August Lindblom** (1832-98), **Pelle Fors** eller Petter Magnus Jaénsson Forss (1815-1908), **Lars Johan Hörgren** (1818-1909) och **Spele Jocke** eller Johannes Johansson (1825-1918)²¹

Det borde ha varit bäddat för konflikter och konkurrens mellan organister och dessa storspelmän. Eller kanske inte?

Olika tillfällen för spel och dans²²

Vi måste hålla i minnet att huvuddelen av den musik vi här talar om i grunden var funktionell musik, d.v.s. dans- och ceremonimusik. Om man ska förstå eventuella konflikter och konkurrens, eller frånvaron av dessa, måste man se på i vilka olika kontexter man dansade och spelade. Man måste skilja mellan **privata** och **offentliga** tillfällen. Håkan Berglund delar upp spel- och danstillfällena i följande kategorier: **Förströelse**, **spontan dans**, **organiserad dans utan traktering**, **organiserad dans med traktering** respektive **storbröllop**. Det bör ha varit så att olika av de ovan nämnda kategorierna av spelmän kom i fråga vid olika spel/danstillfällen.

Till **förströelse** spelade alla sorters spelmän. Husbehovsspelmännen spelade väl mest bara till förströelse. För att spela till dans fordras det att man kan prestera en musik som fungerar till dans. Att inte vem som helst genast kan åstadkomma detta, det känner alla till som någon gång försökt dansa till en mindre bra dansmusiker. Under framförallt sommaren såg i huvudsak ungdomen till att det ofta blev tillfälle till dans. Så fort man blev fri från arbetet samlades man till spontan dans. Ofta handlade det om söndagen. Det var då man var ledig. Att dansa på lördagar ansågs däremot som opassande. När man slutat arbeta på lördagskvällen skulle helgfriden infinna sig fram till det att högmässan var slut på söndagen. Då kunde man umgås utanför hushållet. Här kunde det då bli tillfälle till **spontan dans**. Kraven på dansplats och spelman vid dessa tillfällen var jämförelsevis små. Hade man någon i ungdomslaget som var tillräckligt duktig att spela till dans så var det bra, annars fick man tralla.

Om man ville försäkra sig om att det skulle bli dans ordnas spelman och danslokal i förväg. Det är detta Berglund kallar **organiserad dans utan traktering**. På många håll kallade man det lekstuga. Där man hade tillgång till spelman kunde man ha lekstuga nästan varje söndag under

²¹ Spele Jockes födelse och dödsår bygger på Tidman et al. 1986, sidorna ej numrerade.

²² Avsnittet bygger i stor utsträckning på Berglund 1988. Hans uppsats skildrar förhållanden i Gävleborgs län, men borde vara tillämplig även för Östergötland.

sommarhalvåret. Ofta samlades man från flera byar. Då var det större förutsättning att få bra kvalitet på både dans och musik. Någon eller några gånger om året kunde man ha **organiserad dans med traktering**. Det var större tillställningar än den förra kategorin. Antingen bjöd ungdomslaget i den by där tillställningen var eller så bidrog alla deltagarna gemensamt till trakteringen. Man engagerade spelman eller spelmän i god tid. Spelskicklighet och anseende var vid dessa tillfällen viktiga hos den engagerade spelmannen. Dessa tillställningar förekom i huvudsak under lugnare perioder av arbetsåret och då det fanns fyllda matförråd.

Den mest organiserade formen av speltillfälle i bondesamhället var de **stora bondbröllopen**. Spelmannen och hans musik stod i händelsernas centrum. Varje ny fas i bröllopfesten skulle kommuniceras med musik: ankomst, måltid, gåvogivning, bröllopdans etc. Bröllopen brukade räkna i tre dagar eller mer. Ett bondbröllop var en statusmanifestation. Här kom bara erkänt skickliga och rutinerade spelmän i fråga. En ansedd spelman kunde räkna med en betydande ersättning för en bröllopsspelning. Så här stora bröllop var det givetvis bara de välsituerade bönderna som kunde hålla. Småbönder hade en betydligt enklare tillställning. Hos de obesuttna liknade kanske festen mer en informell söndagsdans.

Förutom de ”berglundska” kategorierna av speltillfällen, som utgår huvudsakligen från förhållandena i Gävleborgs län, borde för den i denna uppsats studerade landsända även **högreståndsfester** utgöra en kategori. Exempelen på att organister och andra storspelmän spelat regelbundet på sådana tillställningar är många. Här spelades och dansades de senaste modedanserna. Carl August Lindblom brukade t.ex. spela på midsommarfirandet på Beckershov i Sörmland. Pelle Fors spelade ofta på Kåreholm på Vikbolandet. Man ska även komma ihåg att det på många herrgårdar också odlades ett husbehovsmusicerande där den musik som var populär i salongerna spelades. Det hörde helt enkelt till bildningen i högreståndsmiljöer att kunna hantera ett instrument.

De olika uppräknade speltillfällena kan här ses som en skala från det privata till det offentliga. Från husbehovsspelet och den spontana dansen utan traktering, där man bara fick lite eller inget betalt för att spela, till storbröllopet där man fick relativt mycket betalt. På högreståndsfesterna kunde man kanske också få ganska bra betalt, men hur det förhöll sig med det har jag inte sett några uppgifter om. Säkert gav dock dessa spelningar spelmännen både status och nya impulser.

Organistens/klockarens förändrade roll över tiden

Undersökning av några konkreta exempel

Bondesamhället genomgick stora förändringar under den aktuella perioden. Naturligtvis återspeglas detta i den roll organister och andra typer av spelmän hade i lokalsamhället. Låt oss se på några olika spelmän som verkat under lite olika perioder av den behandlade tidsrymden för att sedan föra ett resonemang utifrån detta. Urvalet kan ju alltid diskuteras, men jag anser att dessa personer vara representativa för sin tid.

Styrlander

Släkten Styrlander får här utgöra ett exempel på en organist- och spelmansdynasti. I detta avsnitt presenteras medlemmarna i dynastin och deras efterträdare.

Den 4/12 1741 föddes **Nils** Jönsson i Tornby i Styrestad socken strax utanför Norrköping. Hans föräldrar var bönder. Han och hans bröder antog namnet **Styrlander** efter socknen där de var födda. När detta skedde och varför har jag inte lyckats utröna. Sådant var dock mycket vanligt bland präster och klockare. Nils gifte sig med Sara Olofsdotter i Löts socken 1766. Samma år flyttade de till Drothem, som landsförsamlingen i Söderköping heter, där Nils blev klockare.

Den 21 juni 1790 dömdes Nils Styrlander av Söderköpings rådstugurätt till att sammanlagt betala 12 daler silvermynt för att ha givit torparen Magnus Göransson tre blodviten och ett ”*förackteligt*” tilltal. Allt detta dessutom på en söndag, vilket räknades som sabbatsbrott. De hade kommit i gräl om köp av en jakthundsvalp som Magnus Göransson hade till salu. Styrlander var tydligen även skyldig Göransson fyra schilling. Av dessa brott var det sabbatsbrottet som dömdes hårdast²³. I januari året därpå konstaterade rätten att Styrlander inte förmådde betala böterna och bestämde att straffet skulle omvandlas till 8 dagars fängelse vid vatten och bröd²⁴.

Den 23 september 1798 dog Nils Styrlander av rödfeber i sitt 57:e levnadsår. Samma år dog också hustrun. Han efterträddes som klockare i Drothem av sin son **Samuel Styrlander** (1772-1823). Varken Nils eller Samuel har mig veterligt lämnat efter sig någon musik som man vet de spelade. Att de var profana spelmän kan man ändå anta med ledning av bl.a. den tidigare nämnda ordningen för kyrkobetjante. Jag har inte lyckats hitta någon bouppteckning efter någon av dem.

Om inte Nils och Samuel lämnat några spår efter sig i den östgötska folkmusikens kanon, så har en av Nils andra söner Olof och dennes ene son med samma namn gjort detta desto mer.

Olof Styrlander d.ä. (1770-1849) föddes i Drothem och fick den genom dödsfall ledigblivna tjänsten som klockare och organist i Häradshammar på Vikbolandet år 1789. Så här berättar protokollet från urtima sockenstämman den 29 januari samma år:

²³ Söderköpings Rådstugu Rätts Dombok För-År-1790, 21 jan §2.

²⁴ Söderköpings Rådstugu Rätts Dombok För-År-1791, 24 jan §6.

§:1_ Till återbesättande af den framledne Petter Zetterbeck ledig blevna Kläckare och Orgenist Sysslan uti den Häradsammars Församling hvartill Herr Hof:Predikanten och Prosten enligt Kongl: Majts Nådiga Resol: på Allmogens Allmäna Besvär d: 20 Nov: 1786 §:22 på Förslag uppfört, Kläckarn och Orgenisten And: Ekstam från Mogata, And: Erlund från Ljung och Olof Styrlander från Drothen, såsom bland de Sökande mäst tjänlige och i alla afseenden Skickeligaste; anställes i dag laglig votering efter gårda Val i Socknestugan hvarvid Olof Styrlander från Drothen undfick de fleste rösterna, å sätt själfva vahl Protocollet utvisar.

Och kåmer således han, Olof Styrlander, att ärhålla Fullmagt på Kläckare och Orgenist Beställningen uti Häradsammars Församling med afnjutande af de förmåner och rättigheter samma Sysslor åtfölja: hvarmed honom åligger, att jemte vederhäftige Löftesmäns anskaffande med lydnd, flit och acktsamhet fullgöra de skyldigheter Kläckare och Orgenist Sysslorna tillhöra.

§:2_ Sedan voteringen till Kläckare och Orgenist Sysslorne var slutad, och Olof Styrlander blefven vald Kläckare och Orgenist uti denna Församling, påstod Pehr Anders: i Toltp, Måns Hemmings: i Reseberga och Nils Carlsson i Wångstad med någre, att Styrlander skulle förlora de desse Sysslor åtföljande Collecter, intet njuta Husrum uti Socknestufvu Byggningen, ej heller få mer uti Orgenist Lön än Förordningen kan afstaka, hvilka påståender, af Nils Carlsson i Wangstad yrkades med en vanständig häftighet, i synnerhet hvad Husrummet uti Sockne Stufvu Byggningen vidkommer. Detta bestriddes åter af Nämde männen Anders Andersson i Långsätter, Håkan Gudmundsson i Gårdsjö och Bonden Olof Svensson i Nerstad med flere, som yrkade det Styrlander måtte få njuta det vanliga Husrummet uti Sockne Stufvu Byggningen, Collecter och flere desse Sysslor åtföljande förmåner lika som dess Företrädare: hållande före, att de förstnämdes påståender voro så mycket mer otjenlige och olaglige, som de gordes först sedan Kläckarn var vald, och han ännu intet kunnat göra sig overdig af de fördelar, med vilkor af hvilkas åtnjutande han och de öfrige Sökander sig vill den lediga lägenheten anmält²⁵.

Vi ser att klockare- och organisttjänsten var så pass eftertraktad att det fanns flera sökande från olika håll i stiftet. Vidare ser vi att relationen till vissa invånare i socknen hade kunnat få en minst sagt bättre start. Det är kanske inte så konstigt det som ett sockenstämmoprotokoll två år senare berättar:

3.§: Kläckare Olof Styrlander, som flere gånger varit försummelig och lat i sin sysla och Barn undervisningen, undfick nu sedan han tilförene derföre blifvit varnad, offentligt tiltal och förmaning, att i samma sin sysla vara flitig och lydlig emot sina förmän, så framt han nästa gång

²⁵ Häradsammars K:I vol. 2, Sockenstämmoprotokoll 1782-1851, s. 83-84, 29 jan §1-2.

lättja, vårdslöshet och genvördighet af honom förspörjes, vill undgå den med fart, som Kyrkolagens 24 Capit: 33§ föreskrifver²⁶.

Flera gånger de närmaste åren måste sedan Styrländer böna och be att få ut den stipulerade betalningen från sockeninwånarna. Prosten stöder honom i detta. Det ska påpekas att denna njugghet från socknarnas sida gentemot organisterna snarare är regel än undantag i det material jag gått igenom.

Om det som framgår av de ovanstående utdragen ur sockenstämmoprotokollen var ett något kärvt förhållande mellan Olof Styrländer och vissa sockenbor i början så tycks detta antagligen förbättrats med tiden. Annars hade han nog inte stannat kvar som organist i Häradshammar till 1846, tre år före sin död vid 79 års ålder. Jag lyckades inte heller hitta några fler kontroverser i socknens protokoll. Organisten är snarare märkligt frånvarande bland de behandlade ärendena under denna tid. Från en annan och sentida källa sägs dock att ”Han var slarvig i sitt levnadssätt och förtärde spritdrycker för mycket vilket gjorde att hans hem var fattigt”.²⁷ I samma källa sägs att han var mycket musikalisk och hade en sällsynt stark och vacker sångröst som vid ett tillfälle hördes 2 1/2 km. Denna källa ska dock tas för vad den är och inte som exakt utsaga. Olof Styrländer d.ä. måste ha varit vida ryktbar som musiker och kompositör av dans- och ceremonimusik. Man träffar på hans namn som kompositör till framförallt polskor i åtskilliga notsamlingar i Östergötland och angränsande landskap. En notbok med 111 melodier som han själv ägt, daterad 1793, finns i avskrift på musikmuseet i Stockholm (Mal 4).

På 1840-talet hittar man några organistkandidater skrivna i sockenstugan hos Olof Styrländer och hans hustru Anna Bleckstrand, om man tittar i husförhörslängderna. Först flyttade **Per Axel Appelqvist** (1820-1892) in 1841 (Ehlert 1995). Han var skriven där till 1842 då han flyttade till Stigtomta där han fick organisttjänst. Denne Appelqvist var trädgårdsmästarens son från Lövsstad slott i Kimstad socken. Han efterlämnade en notbok daterad 1834 som idag finns i Södermanlands spelmansförbunds arkiv. I denna notbok finns det några låtar tillskrivna Olof Styrländer. Näste ”orgelnistkandidat” i sockenstugan var **Claës Erik Tollén** (f. 1821) som bodde där 1841-43. Han var son till organisten och klockaren i Östra Eneby **Erik Tollén** (1787-1866). Claës Erik blev senare sångare vid kungliga Operan i Stockholm²⁸. Den siste i raden av kandidater som bodde hos Styrländer var så **Carl Philip Sundstedt** (f. 1816) som var skriven i sockenstugan 1843-1847. Jag återkommer till honom senare.

²⁶ Häradshammar K:I vol. 2, Sockenstämmoprotokoll 1782-1851, s. 101, 5 maj §3.

²⁷ Andersson, O 1934. Andersson hade fått sina uppgifter från Bankkamrer E Björner i Nyland.

²⁸ Brita Ehlert muntl.

Olof Styrlander d.ä. hade i sin tur två söner som tog organistexamen. Den ene var **Nils Styrlander d.y.** (1794-1857) som blev organist och klockare i Herrestad utanför Vadstena 1822²⁹. Han var barnlös i sitt äktenskap men ska ha gjort flera av sina pigor med barn. Annandag pingst 1839 var han berusad vid gudstjänsten, spelade fel och störde andakten. Efter att vägrat erkänna tjänstefel dömdes han till uppenbar skrift i kyrkan med avlösning och 20 dagars fängelse på vatten och bröd. Han avskedades och blev fattighjon till sin död (Göransson N 1994:9). Någon musik efter honom känner jag ej till.

Den andre sonen med organistexamen var **Olof Styrlander d.y.** (1803-1886). I sin ungdom lär han ha vikarierat för sin far. Han kom emellertid aldrig att söka organisttjänsten i hemsocknen när den till slut blev ledig efter fadern. Han satsade istället på jordbruket. 1838 vid 35 års ålder flyttade han från föräldrahemmet i sockenstugan och köpte sig en gård med samma namn som socknen, Häradshammar. Han ska ha varit en skicklig jordbrukare och trädgårdsodlare (Andersson O 1934). Den 10 december 1843 valdes han till ordförande i den nybildade sockennämnden. Därefter förekommer hans namn hela tiden i sockenstämmoprotokollen. Han lär också ha blivit föreslagen som kandidat till riksdagen, men tackade nej.

Hur var det då med det profana musicerandet? Gick den yngre Olof i sin fars fotspår i detta fall eller lämnade han även detta därefter? Vi låter folkmusiksamlaren Carl Erik Södling på sitt sedvanligt målande sätt svara på den frågan med följande citat ur hans tidigare nämnda skrift:

Den förnämste nu lefvande folkspeleman i vårt land (han är klockareson, och har i ungdomen sjelf innehaft klockare- och organisttjänst efter fadern, Häradshammars socken, Österg.) och dertill en lycklig tonsättare af polskor, är väl 72-årige lantbrukaren Styrlander. Mångfaldiga bildade personer samt tonkonstnärer, hvaribland A.F. Lindblad, ha med förtjusning (ofta med tårar) hört honom spela polskor (Södling 1881).

Tveklöst gick Olof d.y. i sin fars fotspår vad gällde profant musicerande. Häradshammar bör vid den här tiden ha haft ett förhållandevis rikt musikliv som vi senare ska se. 1828 började även en ny kyrkoherde i Häradshammar och Jonsberg vid namn **Christian Stenhammar** (1783-1866), farfar till tonsättaren Wilhelm Stenhammar. Christian Stenhammar blev ganska känd i sin samtid både som författare, naturforskare och riksdagsman. Dessutom var han amatörmusiker. Det sägs att han brukade spela tillsammans med åtminstone den yngre Olof, som i sin tur undervisade pastorns döttrar i musik.

²⁹ Sockenstämmoprotokoll 25/5 1818 - 16/7 1837. Herrestad K I:3, s. 14.

Hur blev det då med organisttjänsten efter att den äldre Olof slutligen av sagt sig den 1846, några år före sin död? Ja det tog ett par år innan det blev en lösning på den frågan. I sockenstämmoprotokollen nämns organistvikarien Carl Philip Sundstedt. 1844 anhöll han om att få stipendium till att gå på stiftets Skollärarseminarium, vilket också beviljades eftersom man var nöjd med honom. Man lovade honom dessutom tjänsten som skolmästare i den beslutade Sockneskolan under förutsättning ”/.../ att han presterar sådana betyg och gör sig känd för ett så stadgadt uppförande, som kunna giva honom fullt kvalificerad att bekläda en så viktig sysla.”³⁰ Det visade sig emellertid att ovanstående löfte inte var så mycket värt när det väl kom till kritan. 1846 utlystes så den ledigblivna förenade klockare- och skolläraretjänsten där också organistsysslan ingick. Att det var en uttrycklig skollärartjänst var något nytt. 1842 hade rikets ständer tagit beslut om införande av obligatorisk folkskola. Det är genomförandet av detta beslut vi här ser på mikroplanet i Häradshammar. Sundstedt var nu en av åtta sökande. Olof Styrlander d.y. var borgensman för honom. Det var nämligen brukligt att varje sökande skulle ha två borgensmän. Sundstedt fick emellertid inte tjänsten utan flyttade enligt husförhörslängden till Nykil. Den som fick tjänsten var istället **Johan Frans Clarin** (1816-1896) från Kråkshult utanför Mariannelund i Jönköpings län. Hans far var också klockare och organist. Tills Clarin slutligen tillträdde 1848 anställdes så ytterligare en organist och klockarvikarie, **Malmgren** som dock inte var skollärare.

Clarin

Clarin tillhörde en ny generation organister. Han hade tagit organistexamen vid musikaliska akademien i Stockholm 1833 och skollärarexamen i Kalmar 1846. Det bör ha varit en högt kvalificerad yrkesman som anställdes. Den yngre Styrlander fick därmed ytterligare en spelbroder. Styrlander och Clarin bildade en kvartett, troligen stråkkvartett, tillsammans med en musikdirektör **Lemke** från Linköping och en **Wohlin** från Rönö (Andersson O 1934).

Via J F Clarins son **Fredrik Wilhelm Clarin** (1853-1948), som blev organist i Tidarsrum, har en notsamling, den så kallade Clarins notbok bevarats efter honom (ULMA 22304). Här finns flera låtar som tillskrivs den yngre och den äldre Styrlander. Det har antagits att huvuddelen av låtarna i samlingen är efter Styrlander d.y.(Johansson 1973). Jag vill här starkt ifrågasätta detta. Vi måste komma ihåg att J F Clarin själv var uppvuxen i ett organisthem där den här typen av musik med säkerhet spelades. Dessutom bör han ha fått med sig en del av sin repertoar från sin utbildningstid vid musikaliska akademien. Liksom i de flesta liknande notböcker så är det många

³⁰ Häradshammar K:I vol. 2, Sockenstämmoprotokoll 1782-1851, 4/8 1844, s. 767.

låtar som också finns i många andra notböcker och i vissa fall även kan härledas till någon känd musiker i den stora traditionen.

Dahlgren i Tryserum och Ållander i Skällvik³¹

Josef Sjögren skriver: ”*Utom för dansmusiken användes färdigheten på skilda instrument även för rokokotidens salongsmusik. /---/ Brukspatroner med mer eller mindre klingande namn skänkte kyrkorglar, och deras bokbållare och lantmätare med skolbildning och musikalisk färdighet blev organister.*” (Sjögren 1958:63)

Detta tycker jag är en beskrivning som passar in utmärkt på de nedan beskrivna organisterna. Sjögren skriver från sin bergslagshorisont vidare att det under 1700-talet är ett mellanskikt av smedsmästare, hyttbokhållare, hantverksmästare och skeppare som ger sina bidrag till den begynnande ståndscirkulationen.

Anders Dahlgren (1758-1813) var son till bruksarbetaren vid Gusums bruk Per Dahl. Den unge Anders kom att byta den smutsiga bruksmiljön mot betydligt galantare salonger. 1782 hamnar han på godset Fågelvik i Tryserums socken i Norra Tjust härad, då i Kalmar län³². Han var tydligen en mångbegåvad man vilket ägaren till Fågelvik, greve **Gustaf Horn** lade märke till. Ganska snart utsågs han till grevens personlige sekreterare och bibliotekarie. Bland annat renskrev han Gustaf Horns biografi över sin farfar Arvid Horn. 1791 blev Dahlgren organist och klockare i Tryserums församling. Innan dess hade han verkat som organist i Fågelviks slottskapell.

Fågelvik var på 1700-talet en rik musikalisk miljö, liksom vi sett att Häradshammar var på 1800-talet. 1750 lät Gustafs far **Adam Horn** uppföra en liten musikpaviljong på Fågelvik med målningar av musiker på väggarna. En återkommande gäst i musikmiljön på godset var **Johan Helmich Roman** (1694-1758), som på äldre dagar ofta reste till Fogelvik. Roman dog visserligen samma år som Dahlgren föddes men hade säkert bidragit till den rika musikmiljön. Även Gustaf Horn musicerade gärna och en av hans medmusikanter var Dahlgren. De spelade tillsammans i den då ganska vida kända **Hornska kvartetten** tillsammans med komministern **Johan Tockerstrand** (1756-1803) och kyrkoherde **Nils Atterbom** (1745-1825), farbror till skalden Atterbom.

Mot slutet av sitt liv försattes Dahlgren i personlig konkurs, men hans ställning tycks ändå ha förblivit aktad. 1812 tilldelades han Patriotiska Sällskapet belöning för ”idoghet och slöjd”, som han dock inte kunde ta emot eftersom han hann dö dessförinnan. Av bouppteckningen kan man

³¹ Uppgifterna om Dahlgren är hämtade ur Thörnquist 1997, Svensson Bockgård 1998, Hofrén 1957 och Gustafsson 1995.

³² Tryserum ligger sedan 1970-talets kommunreform i Valdemarsviks kommun i Östergötlands län.

utläsa att han efterlämnade bl.a. ”*Clav. Cymbal, Baer Violin, Grand Violin, Haut-Boe, Fleuttravärer, Waldthorn*”. Hemmet innehöll även silver, koppar, tenn och en välutrustad verkstad.

Anders Dahlgren efterlämnade en notsamling den s.k. Fogelvikssamlingen daterad 1784 vilkens innehåll jag berättar lite mer om i avsnittet om repertoar i detta kapitel. De två verser som inleder samlingen med Dahlgrens vackert präntade stil ska jag dock återge här:

Pollonesse da Violino Primo.

Kan du din Violin
med snälla fingrar röra
mång ängslan ur ditt sin
kan du då snart förstöra
Fogelvik 1:Jan: 1784: A: Dahlgren

Här skall mitt tidsfördrif, uti sin oskuld bo.
Med litet sällskap, tiden dela,
När hand och sinnen menlöst spela,
Har och en ledig stund, sin lycka och sin ro.

Troligen fick hans äldste son **Charles Emil Dahlgren** (1795-1826), som också blev organist, överta notboken. På något sätt hamnar sedan boken hos en annan organist och spelman, nämligen Sven Spelman eller som han egentligen hette **Sven Ållander** (1802-1871) i Skällvik. Han var född i Allebråta by i Ringarums socken, därav det tagna namnet Ållander. Han ska ha varit en skicklig fiol- och klarinettspelman (Andersson 1943:62). Ållander blev ”hovmusikant” hos greveparet Schwerin på Stegeborg. Han hade med andra ord en liknande roll som Anders Dahlgren haft på Fågelvik. 1825 blev han klockare i Skällvik genom grevinnans försorg. Olof Andersson skriver att Sven Ållander var en mycket anlitad brölloppspelman.

Sven Ållander i sin tur hade en son **Malcom Ållander** (1835-1912) som blev organist i Torsåker i Södermanland. Där hamnade så Anders Dahlgrens notbok. Malcolm Ållanders namn pryder också omslaget till densamma³³. Idag finns notboken på musikmuseet i Stockholm.

³³ Det faktum att Malcom Ållander var organist i Torsåker gjorde att Olof Andersson kom att tro att Dahlgrens Fogelvik låg i Stockholmstrakten. Se Svenska Låtar Hälsingland och Gästrikland II s. 10.

Avskedade organister

Vi ska nu se på några organister som inte fullföljde sin bana. Nils Styrlander d.y. och Olof Styrlander d.y. är redan nämnda även om den senare inte avskedades utan snarare fick höjd social status. Här följer några personer som trots avsked fick status som storspelmän.

Lars Johan Hörgren (1818-1909), eller Höggren som han vanligen kom att kallas, var född i Hagsätter i S:t Johannes, som Norrköpings landsförsamling heter, som son till skräddaremästare Volmar Hörgren och hans hustru Maja Lisa. Som det var brukligt bland hantverkare så flyttade familjen vart och vartannat år. Tydligt visade den unge Lars Johan fallenhet för musiken eftersom han lärde till organist i Jönköping. Han lär dock ha avskedats p.g.a. spritbruk. Som vuxen förde han en synnerligen rörlig och fattig tillvaro bosatt på olika torp³⁴. I kyrkböckerna står han som dräng. Han vandrade kring långa sträckor, spelade och lärde upp nya spelmän även i angränsande landskap. En som lärde sig spela av honom var **Evald Vallentin** (1862-1945) i Gårdsnäs, Hannäs socken på gränsen mellan Östergötland och Småland. Hörgren kom till Vallentin var 14:e dag till 3:e vecka. Det ska ha skett 1878 (Thörnquist 1985:41). I Svenska låtar kan man läsa följande i biografen om **Gustaf Törnfeldt** (f. 1884) i Söderköping, även om förnamnet Anders verkar vara en missuppfattning:

Av äldre spelmän nämner han Anders Höggren, som var från Borgs församling men bodde sin mesta tid i Skärkind. Han ansågs som ett original, hade tagit klockarexamen och var rätt skicklig på fiolen, men gick helst omkring, klädd i stövlar och förskinn och med säck på ryggen. Vanligen hade han två fioler med på sina vandringar, och när han kom till en plats brukade han säga: «Vi ska väl ta en a-dursvals av Widmark?» Denne var en beryktad spelman från Södermanland. Höggren, som dog på 1890-talet, kunde en del gamla polskor men spelade även nyare musik.³⁵

Gustaf Wetter omnämner Hörgren i samband med upptäckningarna efter Robert Nordström i Lerbo på följande sätt:

Under Nordströms första tid i Lerbo fick han någon gång besök av spelman Höggren från Östergötland. Han var duktig. Han var klädd i träskostövlar och förskinn och gick omkring och tiggde. Han var lärare för Karlsson, Skogsborg, St Malm – Kalle i Nässtuga (Wetter 1978).

Olof Andersson skriver följande i biografen om Kalle i Nässtuga i Sörmländska låtar:

³⁴ Thörnquist har följt hans flyttningar under en följd av år.(opubl)

³⁵ SvL Ög II sid. 18.

Karl Edvard Karlsson i Skogsborg, Stora Malms socken, började spela fiol redan som barn. När han var tolv år gammal kom en kringvandrande spelman vid namn Höggren till Karlssons föräldrahem och av honom lärde sig Karlsson en del melodier. Höggren, som var från Ringarums socken i Östergötland, brukade under sina vandringar lära upp pojkar som hade lust att ägna sig åt musiken. För detta betingade han sig fritt uppehälle på de ställen eleverna bodde. Enligt Karlssons utsaga skall han ha varit rätt skicklig på fiolen – bland annat spelade med förkärlek den s.k. ”Liv Anders polska” av Esser – men hade inga förstämme melodier i sin repertoar.³⁶

Lerbo och Stora Malm är varandras grannsocknar och ligger båda väster om Katrineholm. Höggren är måhända inte så känd idag som exempelvis Pelle Fors eller Lindblom, men som vi ser har han lämnat sina spår både i Södermanland och norra Småland. Lars Johan Höggren lär enligt eget önskemål ligga begravd på Rönö kyrkogård trots att han kanske aldrig bott i den socknen. Anledningen ska vara att han ville ligga bredvid spelmanskollegan Pelle Fors. Som vi ser är det många bud varifrån Höggren kom och till och med om namnet. Sådant får förmodligen skyllas på hans kringflackande liv. Han är heller inte så lätt att följa i kyrkböckerna alla gånger. Det bör dock inte råda någon större tvekan om att de olika utsagorna ändå handlar om samma person.

Svante Stensson (1820-1913) verkade mest i trakterna av Yxnerum och Björsäter som idag ligger i Åtvidabergs kommun. Han var utexaminerad organistlärling enligt husförhörslängden och tjänstgjorde ett knappt år som vice klockare i Lofta. Enligt sockenstämmoprotokollet hade han misskött sig och varit uppstudsigt och därför fått avsked 1843³⁷. Den muntliga traditionen är mer detaljerad och talar om att Stensson gjorde prästfrun med barn (Thörnquist 1981). 1844 blev han istället livgrenadjär och bosatte sig i byn Sunnebo i Björsäters socken. Han lär ha deltagit i dansk-tyska kriget 1848. Muntlig tradition återigen säger att Stensson en gång ska ha blivit tillfrågad om de slog ihjäl många i kriget, men svarade att de gjorde fler än de slog ihjäl (Thörnquist 1985:38).

Stensson blev en musikinstitution i trakten och spelade både fiol, klarinett, cello, orgel och piano. Han lärde upp flera av traktens pojkar i konsten att spela olika instrument. Flera av hans söner spelade också. En av hans medmusikanter var den tidigare nämnde Johannes Lång. En av Stenssons elever, skräddaren **Gustaf Adolf Örtegren** (1872-1957)³⁸, berättade i en tidningsintervju att det inom familjen Stensson fanns ett komplett musikkapell som med stor framgång lät höra sig inom bygden (Östgöta Correspondenten 26/5 1948). Enligt Örtegren hade Stensson stora fordringar på sina musikelever och satte en ära i att grundligt förmedla sina

³⁶ Södemanlands Spelmansförbunds Arkiv:Olof Andersson, Sörmländska låtar 1936.

³⁷ Sockenstämmoprotokoll Lofta 5/3 1843.

³⁸ Jag har inte undersökt om Gustaf Adolf Örtegren var släkt med den organistdynasti Örtegren, där den äldste, Anders Fredrik Örtegren, efterträdde den som polskekompositör kände Torsten Lackström som organist i Örtomta 1785.

kunskaper till dessa. Särskilt omsorgsfull var han beträffande noterna. Vid spelmanstävlingen i Åtvidaberg 1909 var Svante Stensson den äldste deltagaren. Även efter Stensson finns det ett antal melodier bevarade som fortfarande spelas. Under sin krafts dagar var han flitigt anlitad som dansmusiker.

På sätt och vis är Hörgren och Stensson ganska typiska representanter för 1800-talets storspelmän. De passar på många sätt väl in i den gängse schablonbilden av den folkliga spelmannen. Trashanken och slarvern som lever ett rörligt liv utan särskilt hög social status. Ingen av dem var besutten utan hörde till landsbygdens växande proletariat. Vad som däremot kanske inte passar in i den stereotypa bilden är deras musikaliska bildning med t.ex. notkunskap. Jag vill hävda att notkunskapen nog inte var något enstaka undantag bland 1800-talets storspelmän. Under motsvarande tid verkade i norra Östergötland med angränsande bygder i Närke och Södermanland, den redan nämnde muraren och storspelmannen Carl August Lindblom (1832-1898). Han hade aldrig varit vare sig organist eller klockare. Däremot hade han lärt sig spela av organisten i Risinge **Johan Fredrik Österberg** (1799-1847). Lindblom som precis som Stensson hade många elever var lika noga som denne med att eleverna skulle lära sig noter (Höglund 1985:11f). Inte heller skomakaren och storspelmannen Pelle Fors (1815-1908) var obekant med noter³⁹.

Vi är nu inne i skedet efter organisternas storhetstid som folkliga dansspelmän. Hörgren och Stensson står på sätt och vis med ena benet i 1700-talet och det andra i 1800-talet. De är en kombination av båda typerna av spelmän. De representerar en slags personlighetstyp, eller snarare levnadssätt, som inte passar in i den nya organistrollen som nu växer fram i mitten av 1800-talet. Den där organisten också är folkskollärare.

Repertoar – notböcker

Vad spelade organisterna/klockarna när de inte spelade i kyrkan? Jag har gjort en liten jämförelse mellan några notböcker. Det är dels den s.k. Fogelvikssamlingen efter Anders Dahlgren, dels en samling jullekar efter samme Dahlgren, dels en notbok efter Olof Styrlander d.ä. och dels J. F. Clarins notbok.

Vi börjar med att titta på **Fogelvikssamlingen**⁴⁰. Boken är daterad **1784**⁴¹, dvs. då Anders Dahlgren är 26 år. Det är två år efter det att han kommit till Fågelvik. Däremot skulle det dröja 7

³⁹ Enligt Pelle Fors-eleven Arvid Bergvalls svar på Nordiska museets frågelist 113 om spelmän 1945.

⁴⁰ Ma 7. Musikmuseet.

⁴¹ Årtalet syftar antagligen som brukligt i dessa sammanhang på när ägaren börjar skriva in musikstycken i boken.

år till han skulle bli organist i Tryserums församling. Boken innehåller 122 melodier fördelade på följande typer:

- 104 Pollonesser (polskor)
- 12 Valser
- 2 Marscher
- 1 Långdans (i 2/4 takt)
- 3 Övriga

Samlingen **jullekar** (Vs 16. Kungliga biblioteket) är daterad **1809** och innehåller 11 melodier med text. Samtliga utom den sista har Dahlgren betecknat pollonese. På pärmen har han skrivit ”*Jullekar Passande till Dans och Tidsfördrif för Ungdom och Sällskap. Samlade af Klockaren och Organisten Andréas Dalgrén i Tryserum 1809*”.

Notboken efter Olof Styrländer d.ä.⁴² är daterad **1793**. Olof Styrländer d.ä. var då 23 år. Han hade tjänstgjort som organist och klockare i Häradshammar i 4 år. Boken innehåller 111 melodier. Här är bredden på beteckningarna på melodierna betydligt större än vad som är fallet i de andra här visade exemplen på notböcker. Däremot finns det många andra liknande notböcker från samma tid med samma bredd. Melodibeteckningarna i Styrländers d.ä. notbok är följande:

- 21 Polskor
- 3 Pollonesser
- 15 Långdanser
- 1 Allemande
- 2 Espanioler
- 1 Gailard
- 1 Hornpipe
- 1 Kadriļ
- 6 Menuetter
- 1 Vals
- 6 Kontradanser

53 melodier i olika taktarter utan typbeteckning. De flesta är i 2/4 takt.

Troligen är många av dem kontradanser.

Vid 15 av låtarna skriver han uttryckligen att han komponerat dem själv, ofta även årtalet. 1785 är den tidigaste dateringen och 1828 den senaste. Året 1793 är nog helt enkelt det år som Styrländer

⁴² Ma 14. Musikmuseet Stockholm.

börjar skriva in noter i boken. En av de ospecificerade melodierna i 2/4 takt tillskrivs Miklin. Denne **Johan Miklin** (1726-1787) var director musices och domkyrkoorganist i Linköping och hovkapellist i Stockholm. Troligen var han elev till Roman (Göransson 1983:17f). Intressant är att det skiljs mellan pollonesser och polskor. Denna distinktion kan vara ett verk av Olof Andersson, eftersom musikmuseets exemplar av notsamlingen är en avskrift gjord av honom. Vi finner också typiska danser från barocksviterna. En av de danser som betecknas långdans är en variant av den kända melodin "Soldiers Joy", som idag vanligtvis betecknas som danstypen engelska i Sverige. Kontradanserna och de ospecificerade melodierna har ofta namn som exempelvis "Grevinnan Frölich" eller "Plaisier de Grönsjö". Något som kan tyda på att de använts vid högre ståndsmiljö eller i borgerliga kretsar.

Så har vi då slutligen **J. F. Clarins Notbok** (ULMA 22304). Samlingen innehåller följande:

53 Polonisser

3 Galopper

5 Polkor

3 Valser

2 Hambopolketter

Vid 10 av låtarna anges Olof Styrländer d.y. och en Olof Styrländer d.ä. som kompositörer, men ingen låt anges vara av Clarin själv.

Uppenbarligen är det vissa skillnader mellan repertoaren i de olika samlingarna. Pollonessedominansen är massiv i Fogelviksamlingen och Clarins notbok, trots att det kanske skiljer 80 år mellan först inskrivna nummer i den förstnämnda samlingen och sist inskrivna i Clarins notbok. Hos Styrländer d.ä. dominerar kontradanser och liknande, även om det även här finns mycket pollonesser. Dahlgren som rörde sig så hemtamt i högre ståndsmiljön på Fogelvik borde väl rimligtvis ha haft minst lika mycket kontradanser och liknande som Styrländer d.ä. på repertoaren. Vad det beror på att så inte är fallet kan man naturligtvis spekulera över. Jag ska försöka mig på en gissning. I bouppteckningen efter Anders Dahlgren nämns flera icke specificerade notsamlingar, men endast den s.k. Fogelviksamlingen och jullekarna finns bevarade till idag, så vitt jag vet. Det troliga är helt enkelt att Fogelviksamlingen är Dahlgrens särskilda pollonessbok, medan Styrländer d.ä.s notbok mera är en återspeglning av Styrländers hela profana repertoar kring sekelskiftet 1800. Kanske hade Styrländer d.ä. fler pollonesser på sin repertoar som han inte behövde skriva ner för att komma ihåg. Notböckerna får nog till stora delar ses som en minneshjälp och inte som någon exakt dokumentation av hur man spelade.

Vi ser också hur det vi idag kallar gammeldans så sakteliga kommer in i repertoaren. Redan i Fogelviksamlingen finns några valser. Eftersom de står med i Dahlgrens "pollonessbok" kanske

man skulle kunna gissa att det var de enda valser han då kunde. En annan och kanske troligare möjlighet är att de skrivits in av en senare ägare till boken. Valsen var troligen inte så spridd i den lilla traditionen på Dahlgrens tid utan får nog räknas som modedans i detta fall.

Slutet på en era

Den nye organisten

Den ovanstående korta historiken över klanen Styrländer med efterträdare ser jag som ganska talande för vad som händer med klockaren/organisten i hans roll som spelman mellan mitten på 1700-talet och mitten på 1800-talet. Vad kan vi utläsa av detta?

Man kan se olika saker. Om man är lite drastisk så skulle man kunna kalla berättelsen från fattig slagskämpe till medaljerad folkbildare. Naturligtvis kan man inte dra slutsatsen att det var vanligt att klockare slogs. Däremot erhöll J F Clarin 1883 medalj i silver av 8:e storleken⁴³. För vad har jag dessvärre inte lyckats utröna.

Jag anar att J F Clarin kanske inte spelade till dans i någon större utsträckning sedan han blivit organist och folkskollärare. Att Nils Styrländer d.ä. och Olof Styrländer d.ä. gjorde det kan vi nog utgå från. Däremot fortsatte J F Clarin och flera av hans yrkesbröder att intressera sig för och i många fall odla den gamla pollonesserepertoaren. Varför blev det så här, och vilka tog över som dansspelmän hos allmogen?

Min tes är att mitten av 1800-talet är en brytningstid ur många synpunkter på den svenska landsbygden. Flera viktiga reformer som får mycket omvälvande konsekvenser, genomförs vid denna tid i Sverige:

- Beslut om laga skifte tas 1827. Det dröjde dock på många håll till fram mot mitten på seklet innan denna reform genomfördes. Många har hävdats att konsekvenserna för bondekulturen blev drastiska.
- Folkskolestadgan 1842 fick en genomgripande inverkan på organistens roll i socknen. Mer om detta nedan.
- 1846 kom så beslutet om näringsfrihet. Nu fanns inte längre några legala hinder för vem som helst att ta betalt för att spela. Därmed kunde inte längre organisten/klockaren hävda något privilegium att spela på bröllop och andra fester.

Något senare börjar även Sverige industrialiseras och urbaniseras vilket ytterligare bryter upp de invanda sociala strukturerna. Staten får en än mer disciplinerande roll än tidigare.

⁴³ VaLa: Ernst Petterssons klippssamling: Häradshammar.

I många bygder breder den frikyrkliga väckelsen ut sig med sin mycket restriktiva syn på dans och det som därmed är förknippat. Mer om detta nedan.

Organisten som nu också blev utbildad skollärare fick en betydligt högre status i samhället. Han var nu som lärare i än högre grad förmedlare av ett disciplinerande budskap uppifrån, en auktoritet. Säkerligen innebar det även en säkrare och stadigare inkomst. I denna nya roll passade det inte riktigt in att vara borta på spelningar i flera dagar och nätter. Vem skulle då hålla skolan öppen och undervisa barnen? Skolläraren skulle naturligtvis vara ett föredöme för lärjungarna. Nu skulle den nya tiden inpräntas, där det blev allt viktigare att hålla tiden. Här passade det inte, återigen drastiskt uttryckt, med en råbarkad slagskämpe på orgelpallen eller bakom katedern. Att vara organist och skollärare var nu, i betydligt högre utsträckning än tidigare, ett heltidsyrke. Olof Styrlander d.y. hade köpt sig en gård och det gick bra för honom. Därför kunde han antagligen inte tänka sig att avyttra den för att bli organist, och dessutom gå på lärarseminarium vid 43 års ålder.

Det är på 1800-talet de flesta ännu kända namnen bland bondstorspelmännen börjar verka. Nischen som folkets musiker hade nu blivit ledig. Sådana spelmän hade även funnits tidigare, men de bör ha fått betydligt större utrymme nu.

Från klockare till folkskollärare, exemplet Clarin

Jag har tidigare skrivit att Johan Frans Clarin får stå som symbol för en ny typ av klockare och organist, han som var utbildad vid Musikaliska akademien och även var folkskollärare. Samtidigt tillhörde han den gamla stammen i och med att han spelade pollonesser på fiol. Enligt Josef Sjögren var 1850 hälften av organisterna i Västerås stift utbildade vid musikalska akademien i Stockholm (Sjögren 1958:64). Vi vet inte så mycket om, eller hur mycket, Clarin spelade till dans under sin yrkesverksamma tid. Det är mycket möjligt att han gjorde det, men säkert inte i lika stor utsträckning som sina företrädare. Varför kan vi anta att han och hans generationskamrater i organistskrået förlorade rollen som dansspelmän?

Jag har tidigare nämnt att folkskolan är en viktig orsak. Det är svårt att kombinera den dagliga sysslan som skollärare med att vara borta och spela till dansen på stora kalas som bondbröllop i flera dagar. Josef Sjögren skriver:

. . . organistens tjänst utanför kyrkan med musik vid dans och kalas kunde – särskilt om han saknade ordnat arbete med skoltjänst – förleda till, att festandet genom besök i gårdarna drogs ut

över hela arbetsveckan. Det förhållandet, att krogen på landet som i staden låg granne med kyrkan, var ofta anledning till en farlig påspädning av ruset. (Sjögren 1958:75)

Sjögren fortsätter:

När man efter 1842 fick allt fler folkskollärare som organister, blev förhållandena bättre, men rekryteringen skedde nu i regel ur en lägre samhällsklass, och adepterna strävade ambitiöst uppåt, vilket tillsammans med gallringen vid seminariet bidrog till att fylleriet inom organistskrået egentligen inte syntes till. (Sjögren 1958:76)

Lärarsysslan blir nu den huvudsakliga sysslan och organistsysslan den sekundära. Sjögren menar att den musikaliska standarden ofta sjönk trots examina och prov eftersom organistsysslan nu mer betraktas som en bisyssla.

Läraren har en mer reglerad lön som ger en stadig inkomst. Han får en betydligt högre status genom att vara skollärare än att vara bara organist och klockare. Läraren är ett av de viktigaste redskapen i den begynnande moderniseringen av landet, i omvandling av Sverige från ett fattigt agrarsamhälle till en modern industrination. Läraren är statsmaktens förlängda arm i disciplineringen av medborgarna till den nya tidens större krav på punktlighet och ordning.

Kyrkan stramar upp sig

Under den kristna kyrkans hela historia har det alltid funnits en något kluven syn på världsliga nöjen och njutningar. Dans utgör här inget undantag. Detta asketiska drag har betonats olika mycket i olika tid och rum. När en ideologisk institution som kyrkan utsätts för en yttre press och ifrågasättande brukar detta resultera i en uppstramning av läran. En rättning i leden anbefalls för att möta det yttre hotet. Exempelen härpå är många under historiens gång.⁴⁴

I Sverige inträdde ett sådant yttre tryck under den här behandlade tiden. Det var väckelserörelsen och nykterhetsrörelsen som utgjorde detta tryck. 1800-talets stora väckelserörelser hade en väldokumenterad negativ inställning till dans och andra världsliga nöjen (Fjellström 1981). Dansen och dansmusiken representerade för dem superi, slagsmål och otukt. Det handlade helt enkelt om ett destruktivt leverne. Reaktionen är inte så svår att förklara när

⁴⁴ När den romersk katolska kyrkan utsattes för utmaningen från reformatörerna skedde en sådan uppstramning. Helt följdriktigt stoppades sådant som avlatshandeln som ju också kritiserats av Luther. Man nöjde sig dock inte med detta utan det var nära att all flerstämmig kyrkosång också förbjöds. Den ansågs som allt för flärdfylld och kunde därmed dölja det rena budskapet. Nu blev det inget sådant förbud även om de allra mest komplexa isorytmiska motetterna kom ur modet. Går vi ännu mer tillbaka i tiden sker en liknande uppstramning inför utmaningen från den albigensiska rörelsen i Sydfrankrike under medeltiden.

man betänker hur oerhört stor brännvinskonsumtionen var vid den aktuella tiden och alla problem det förde med sig. Dessutom fanns det en hel del föreställningar om spelmännens förbindelser med ockulta makter. Fan och hans anhang var en realitet i folks medvetande. Om spelmannen lärt sig av näcken måste också hans musik vara ond musik. Hur mycket organistens profana musikutövande förbands med ockulta makter är det däremot svårt att säga något om.

Innan detta tryck från väckelserörelsen uppkom var kyrkans syn på dans under den behandlade perioden ganska liberal. Bland bildade och högreståndspersoner sågs dessutom dansen som en viktig uppfostrande och karaktärsdanande övning. Så hade det varit åtminstone sedan 1500-talet⁴⁵. Man lärde sig att föra sig. Det gällde inte minst hur man och kvinna skulle förhålla sig till varandra. Så länge dansen skedde under socialt kontrollerade former var det inget större problem för kyrkan. Särskilt bröllopet var tillfällen då dansen hörde till. Ofta skulle prästen dansa första dansen med bruden. Organisten/klockaren stod för musiken. Däremot förbjöds redan på 1600-talet i Uppland, kanske i ortodoxins anda, spelmännen att spela nyckelharpa inne i kyrkan. Man kan förmoda att det då inte handlade om att klockaren var spelman. Kanske var det i det fallet så, att klockaren tyckte att andra spelmän definitivt trampade in på hans revir när de till och med skulle spela i kyrkan.

Följande finns att läsa i ett sockenstämmoprotokoll från Yxnerum från slutet av 1830-talet:⁴⁶

Vid fråga om Sammanlefvnaden inom församlingen, i hvilket ämne ej något förefanns att anmärka, upplifvade Pastor till god efterrättelse och hugkomst, det beslut angående inskränkning i Tiden för Dans-nöjens anhållande, hvarom förehades å allmänna Ord. Vallborgsmässosochnstämman den 31 Maj 1837, §6, samt huru det är en skyldighet att hos kyrkorådets ordförande, eller någon dess Ledamot ett sådant Dans-nöje förut anmäla.

Stämmans Ledamöter tillfrågades om inom Sochnen är brukligt att, efter Auctioners slut, anställa Dans; hvartill svarades enhälligt Nej. Men på det att ej sådant oskick må inritas, beslöts: att, om någon, eho han vara må, sådant tillåter vid Auctions_tillfället i hans hus, densamme skall ovillkorligen till Kyrko-Cassan böta, Två Rdg Bco

Som sagt, det gällde att dansen skedde vid tillfällen då den kunde kontrolleras. Ovanstående skrivs när Anders Söderlund är organist och spelman i Yxnerum.

Det här behandlade geografiska området är inte känt för att vara ett område där väckelsen fick en lika stor betydelse som i vissa andra delar av Sverige. Däremot förmodar jag att en viss uppstramning ändå sker bl.a. på grund av väckelsens påverkan på statskyrkan över hela landet. En

⁴⁵ Greger Andersson 1994 s.192 och Kjellberg 1994 s. 323-324.

⁴⁶ Yxnerum sockenstämmoprotokoll K:I 1820-1849, s. 196.

annan orsak till uppstramningen kan sökas i det faktum att det nu fanns andra karriärvägar än prästbanan för den som ville studera. Det innebar att det nu i högre grad blev de specifikt religiöst intresserade som sökte sig till prästyrket. Tidigare hade en kyrklig karriär varit i stort sett den enda möjligheten för den som ville och kunde studera. Man kan förmoda att en mer rättrogen skara präster nu gör sig gällande.

Folkmusiken konstitueras

Peter Burke menar att skillnaden mellan den stora och den lilla traditionen kom att öka under den tidigmoderna perioden 1500-1800 (Burke 1983:302-318). Folkkultur och bildad kultur separeras alltmer. Mycket förenklat kan vi säga att hög distanserar sig alltmer från låg, både kulturellt och materiellt. År 1500 var folkkulturen allas kultur: en andra kultur för de bildade, den enda kulturen för alla andra. Så småningom hade de två kulturerna fjärrat sig så från varann att folkkulturen blir något exotiskt för de bildade och återupptäcks med förvåning. Naturligtvis spelar den med tiden allt starkare nationalstaten och hela idén om den, en stor roll vid denna återupptäckt.

Under 1800-talets lopp blir den dansmusik som organisterna hade lärt sig vid städernas gymnasier och av varandra allt mer de bildades studieobjekt. Nu spelas denna dansmusik av bondspelmän som många gånger lärt sig av någon organist. Musiken kallas nu för svensk folkmusik. Däremot tycks många upptecknare i upptäckaryran helt tappat insikten att det är en musik som haft sina rötter lika mycket vid hovkapellet och herrgårdar som i bondstugor. I vilket fall förtiger man det ofta. Musikvetaren Jan Ling visar för övrigt att denna förträngning inte bara hör 1800-talet till. Den dyker upp under varierande ideologisk täckmantel flera gånger även under 1900-talet (Ling 1979).

Under andra halvan av 1800-talet försvinner successivt dansfunktionen hos pollonesserna som är så dominerande i organisternas notböcker. Det stora flertalet musikupptecknare är heller inte så intresserade av dansen. Folkmusiken ses som något statiskt som alltid har funnits, men som nu håller på att försvinna. Det som upptecknas vill man gärna se som rester från forntiden. Den devolutionistiska premissen är förhärskande (Dundes 1974).

I en del organisthem fortsätter man att odla pollonessspelet trots att man antagligen inte spelar dem till dans längre. Så var kanske fallet med de yngre generationerna Clarin och Ållander, eftersom de bevarat de gamla notsamlingarna. Några organister blir sagesmän och insamlare åt folkmusiksamlare. Ett exempel härpå är Styrlandereleven Per Axel Appelqvist. Jag kommer att mera ingående beskriva synen på organisternas/klockarnas musik genom åren i nästa kapitel.

August Fredin, en man i två tidsandor

August Fredin (1853-1946) är spelmannen som blir folkskollärare och organist – och även folkmusiksamlare. Hans levnadsgärning är en utmärkt illustration till den förändrade roll som organisten fick under 1800-talets gång. I hans liv ser vi det vi kan gissa oss till i den föregående beskrivningen av klanen Styrlander och Johan Frans Clarin, även om Fredin lever några decennier senare.

August Fredin var född i Burs socken på Gotland som son till storspelmannen **Nils Mårtensson Fredin** (1823-1907), eller som han kallades, ”Florsen i Burs”, och hans hustru **Elisabet Olofsdotter** (1821-1897). 1874 tog August Fredin lärarexamen i Linköping och fick anställning i Linde⁴⁷ på Gotland samma år. Mellan åren 1903 och 1920 hade han tjänst som folkskollärare, kantor och klockare i Loftahammar i Tjust, nuvarande Västerviks kommun.

Bland tidens folkmusiksamlare var han speciell i så motto att han redan som barn skolades in i rollen som ”bondspelman” av sin far och så att säga sedan gjorde sina uppteckningar som en insider. Han sade själv:

Från mitt 10:de till mitt 18:e år var jag min far följaktlig på alla möjliga tillställningar, där han var spelman. Jag lärde väl känna folklivet och folkmusiken, som då var i sitt flor. Sedan mitt 18:de år har jag ej uppträtt som spelman vid danstillställningar, utan blott spelat i slutna sällskap eller för att illustrera mina föredrag om gotländsk folkmusik. (a a)

Fredin går alltså från att vara bondspelman till att bli organist och folkskollärare. Han slutar också spela till dans när han börjar utbilda sig till sitt blivande yrke. Varför är det så? En förklaring ger han själv i det han skriver om folkmusiken att ”*Numera äro dessa fädrens gamla seder länge nästan överallt bortlagda*”. I detta sammanhang nämner han väckelserörelsens ovilja mot fiolspel och dans. Han skriver också: ”*Dragspelets öronskärande låt fick ersätta fiolens ljuva, mera melodiska toner, och positivbalarens lidelsefulla visor och musikfoster den gamla äkta svenska folkvisan*”. Man kanske kan säga att marknaden för dansspelmän på fiol av den gamla skolan håller på att börja försvinna vid denna tid. Men det är nog inte enda förklaringen till att Fredin slutar spela till dans.

Den dagen Fredin embarkerar båten som skall föra honom till lärarseminariet i Linköping har han också embarkerat en båt som ska föra honom ut på en klassresa. I hans nya roll som kantor och lärare ingår ej att spela till dans, däremot att tjäna fosterlandet med att fostra det uppväxande släktet och sprida ljus och bildning till människorna. Skulle han ändå ha fortsatt att spela till dans så skulle han troligen blivit tvungen att lära sig spela dragspel. Dragspelet sågs bland tidens

⁴⁷ Fredin 1932, s. XXXVII. Enligt en tidningsnotis i samband med Fredins 90-årsdag 1943 anställdes han istället i Fardhem. (VaLa: Ernst Petterssons klippsamling angående klockare och organister i Linköpings stift: Loftahammar)

folkmusikupptecknare som det största hotet mot den ”gamla fina” folkmusiken. För dem representerade dragspelet industrialismens massproduktion i motsats till den hantverksmässigt gjorda fiolen. Det med våra ögon märkliga som inträffar nu är att den musik som används av det enkla folket, dvs. dragspelsmusiken, inte betraktas som folkmusik. Det här synsättet lever på sätt och vis kvar ännu i våra dagar. Jämför för övrigt citatet om dragspelet ovan med reaktionerna på både jazz och rock från etablissemanget när dessa musikstilar var nya. Samtidigt är Fredin mycket modern i sitt uppteckningsarbete. Med stor ödmjukhet och kunskap skrider han till verket, trots att han inte var akademiskt skolad och referensramen var enbart gotländsk⁴⁸. Han sätter in de upptecknade melodierna i ett socialt och dansmässigt sammanhang. Han kände personligen många av de personer han presenterar melodier efter. Fredins stora verk *Gotlandstoner* är enligt mitt tycke ett för sin tid etnologiskt föredöme, just genom hans stora förtrogenhet med det han skildrar.

Det har ifrågasatts om August Fredin ger en rättvisande bild av det folkliga musicerandet på Gotland. Ivarsdotter-Johnson/Ramsten menar att ca 90% av låtmaterialet i *Gotlandstoner* är ”efter ”balspelmän”, dvs. klockare, präster och hemmansägare som behärskade både fiol och cello och var notkunniga”, och att det därför inte kan uteslutas att Fredin bara ger oss en bild av den finare spelmansmusiken och sållat bort det egentligen folkliga (Ivarsdotter-Johnson & Ramsten 1993). Jag vill polemisera mot denna kommentar och anser att det är ett romantiskt sätt att se på spelmannen och spelmansmusiken, där folkmusiken ses som väsensskild från konstmusiken. Den enskilde musikern/spelmannen är enligt min mening en yrkesman/hantverkare i vid mening som spelar i de sammanhang han får göra det, om det så är en bal eller en lekstuga. Givetvis anpassas repertoaren efter tillfälle men spelmannen kan vara den samme.

Fredin ger i *Gotlandstoner* egentligen en bild av den lantliga musikmiljön på Gotland under andra hälften av 1800-talet som i stora stycken liknar den bild jag i denna uppsats försöker ge av det sena 1700- och tidiga 1800-talet i Östergötland och norra Småland. Låtarna vandrar tämligen ogenerat mellan de sociala skikten. Den typ av låtar som Fredin tar upp skiljer sig inte i någon större utsträckning från innehållet i de notböcker jag har studerat och inte heller från de efter bondspelmän upptecknade låtarna från samma landskap i Svenska låtar. Många låtar är till och med de samma fast i andra varianter.

⁴⁸ Fredin tecknade under sin tid på fastlandet upp en hel del östgötsk och nordsmäländsk musik också. Här var det ändå kanske mer av ett samlande i sig utan att presentera musiken lika ingående i ett socialt sammanhang.

Svenska låtars upphovsmän tecknade nästan uteslutande upp efter bondspelmän⁴⁹. I detta verk uteslöt man i stor utsträckning de så kallade gammeldansmelodierna när man tecknade upp, även om informanterna hade en betydande sådan repertoar. Fredin tar å sin sida också med stora delar av gammeldansrepertoaren. Däremot kan man tänka sig att den sociala strukturen skilde något mellan Gotland och Östergötland. På Gotland har ensamgårdarna varit dominerande. Kanske blev de sociala klyftorna inte lika stora där på 1800-talet som i Östergötland. Bland annat borde det ju kunna innebära att man inte behövde göra lika omfattande skiftningar av marken under skiftesreformerna. Någon dominerande godsägaradel tycks inte heller ha funnits. Sammantaget borde Gotland ha varit ett förhållandevis egalitært samhälle med dåtidens mått. Musikaliskt sett får nog Gotland räknas som ett reliktområde under andra hälften av 1800-talet. Många drag som var typiska för 1700-talets musikmiljö levde kvar där längre. Den förändring som innebär att organisten inte spelar till dans, som sker med början på 1840-talet i Östergötland, dröjer till kanske 1870-talet på Gotland. Det är ungefär den tid då Fredin slutar spela till dans och istället blir samlaren, upptecknaren, kantorn och läraren. Vid ett tidigare skede hade denna hans förändrade sociala status troligen inte inneburit att han hade måst sluta vara dansspelman.

Fredin och Clarin

August Fredin och Johan Frans Clarin kan man se som representanter för en speciell kategori av den nya tidens organister. De som var folkskollärare men ändå spelmän i den betydelsen att de fortsatte spela sina föregångares profana musik utan att kanske använda den till dans. Clarin var däremot kanske inte samlare på samma sätt som Fredin. Den stora vågen av insamlande av den instrumentala folkmusiken hade ännu ej kommit igång under hans aktiva tid. Clarin var ändå född 37 år före Fredin. Följaktligen lär Clarin inte heller ha spelat 300 gånger på föreläsningsföreningar i sju län som Fredin hann göra⁵⁰. Fredin finns även dokumenterad på fonografrulle⁵¹. Somrarna 1910 och 1914 spelade han också tillsammans med sin gode vän och kollega **Lars Johan Sundell**, "Lars i Svarven" (1874-1923), på Skansen i Stockholm⁵².

Den väg den s.k. folkmusiken har tagit med Fredin är från folklig musik till folkbildning. Om Clarin fortfarande levat några årtionden in på 1900-talet hade han kanske också blivit en del av

⁴⁹ Det skiljer sig ganska mycket åt mellan de olika delarna av Svenska låtar när det gäller vad man använt för källmaterial. I Smålands-, Öland och Blekingedelen är det nästan bara direktuppteckningar efter spelmän medan det i t.ex. Hälsinge-/Gästrikedelen finns mycket material från gamla notböcker. I Östgötadelarna finns både ock. Dock uteslöt alltså stort sett all s.k. gammeldans utom valser.

⁵⁰ VaLa: Ernst Petterssons klippssamling: Loftahammar.

⁵¹ CAP 21604, 1999. Detta är en återgivning på CD av Yngve Laurells fonografinspelning från 1910 eller 1914.

⁵² a a. Texthäftet till densamma s. 23.

den gryende spelmannsörelsen. En sak Clarin och Fredin också hade gemensamt var att båda fick medalj för olika gärningar i folkbildande syfte.⁵³

Folkmusik – ett förhandlingsbart begrepp

Den profana musik som organisterna/klockarna spelat och lämnat efter sig i form av noter har många gånger ända in i vår tid vållat folkmusiksamlare stort huvudbry. Är denna musik verkligen folkmusik om den komponerats och spelats av skolade musiker? Varför detta huvudbry?

För att förstå problemet måste vi på något sätt få en definition på vad folkmusik är. Musikvetaren Lars Lilliestam söker reda ut begreppet (Lilliestam 1991). Själva förleden folk- i folkmusik är det besvärliga. Varför måste vi överhuvudtaget kalla musiken för någonting? Idag när vi omges av så många olika sorters musik kanske vi har ett större behov av att kategorisera. Men kategoriseringsbehovet fanns uppenbarligen redan i slutet av 1700-talet då begreppet folkmusik myntades. Den tyske filosofen Johann Gottfried von Herder (1744-1803) kallade allmogens sånger för ”Volkslieder”. Under samma tid myntades också åtskilliga fler sammansatta substantiv med folk- som förled. Den romantiska epoken hade inletts. De som blev intresserade av ”folket” tillhörde de bildade klasserna och såg sig inte själva som ”folk”. Till folket räknades främst bönder och hantverkare. Folk kunde också betyda hela befolkningen i ett geografiskt område eller en etnisk grupp. Senare tillkom också en marxistisk definition av folket som de obesuttna klasserna. Begreppet folkmusik har sedan i allmänhet reserverats för musik med ursprung på landsbygden eftersom det stora flertalet människor på 1700- och 1800-talen bodde på landsbygden. En vanlig definition på folkmusik har då i praktiken blivit: ”Det gamla bondesamhällets traderade musik. En musik utan känd upphovsman”.

Med så olika definitioner på folkmusik, som dessutom inte heller sammanfaller helt med varandra, blir en grupp utövande musiker som organister och klockare svår att entydigt kategorisera. Det samma gäller naturligtvis den profana musik de spelar. Låt oss göra några konstateranden och ställa dem mot de olika sätten att definiera folket och folkmusik:

- Klockare/organister kan i allmänhet knappast räknas till de besuttna, som vi ju har sett tidigare i denna uppsats. Så ur ett strikt ekonomiskt marxistiska synsätt tillhörde de folket.
- De var i allmänhet mer eller mindre skolade och notkunniga musiker. Mycket av sin musik fick de troligen med sig från sin lärotid i staden. En del av musiken har dessutom känd upphovsman, ofta ur den stora traditionen, för att tala med Burke. Då blir den definition som talar om det gamla bondesamhällets traderade musik utan känd upphovsman, genast lite tveksam.

⁵³ VaLa: Ernst Petterssons klippssamling: Loftahammar.

- Å andra sidan spelade de sin musik i en folklig kontext och lärde också helt stadgeenligt upp många ”bondpojkar” i sin konst. Under 1800-talets gång traderas ju sedan som vi sett musiken vidare av andra spelmän. Så småningom accepteras den som folkmusik av samlarna. Hur denna process har gått till ska vi se på i det följande.

Vägen till folkmusik

Det tog sin tid innan organisternas och klockarnas musik, eller för den delen fiolmusik över huvud taget, ansågs som intressant av folkmusiksamlarna. Som ett exempel kan vi gå till Dalarna, närmare bestämt Bingsjö, som idag är så känt för sina fioltraditioner (Ternhag 1992). Johan Bärsell som var klockarepräst och skolmästare i Rättvik, upptecknade någon gång under 1840-talet ett antal hornlåtar i Bingsjö. Han nämner inget om fiolspel. Det intresserade honom förmodligen inte. Detta var under den tid då storspelmannen Pekkös Per Olsson (1808-1877) bör ha varit i sin krafts dagar. I det i denna uppsats behandlade området kan vi se en motsvarande situation. Den kände folkvisesamlaren, prästen och senare stiftsbibliotekarien Levin Christian Wiede (1844-1882) gjorde en stor del av sina uppteckningar under sin tid som pastorsadjunkt i Östra Husby på Vikbolandet åren 1844-47 (Ling 1965). Han tog vid uppteckningsarbetet hjälp av sin fiol. Några få kilometer från Östra Husby bodde och verkade då far och son Olof Styrländer. Deras musik intresserade inte Wiede, trots att de borde ha träffats rätt ofta å sina respektive yrkens vägnar. Wiede var liksom sina generationskamrater bland de relativt tidiga upptecknarna framförallt intresserad att hitta det som innehöll spår från forntiden⁵⁴. Den musik som ”Styrländarna” spelade var nog till stor del också hans egen, samtidigt som det var hans församlingsbors. Han tyckte nog inte att det var något särskilt märkligt med den. Som enkel pastorsadjunkt bör Wiede ha hört till nästan samma sociala skikt som klockare och organister. Det ska i ärlighetens namn sägas att andra folkmusiksamlare, samtida med eller tidigare Wiede, så smått hade börjat intressera sig även för fiolmusiken, dock var de ännu inte så många⁵⁵.

1881, endast några decennier senare skrev Carl-Erik Södling (1819-1884) sin tidigare i denna uppsats citerade ”Svenska folkmusikens historia. . .”. Södling intresserade sig både för den vokala folkmusiken och för fiolmusiken. Fortfarande och i än högre grad än någon annan sökte Södling leda i bevis den svenska folkmusikens uråldriga karaktär. Han var antingen helt omedveten om många av polonessernas ursprung, eller försökte medvetet förtränga det. Allt tycktes vara framsprunget ur den närmast metafysiska folksjälens genialitet. Låtarna spelades ju nu av ”bondspelmän”. Södling var själv organist och musikdirektör. Han hade alltså samma yrke som

⁵⁴ Wiede var på sätt och vis en framsynt man i det att han var så noga med att teckna upp melodierna till visorna. Flera av hans samtida brydde sig egentligen inte så mycket om melodierna. Huvudsaken var att texterna var ålderdomliga.

⁵⁵ Exempel härpå är Åhlström/Afzelius ”Traditioner af Svenska Folk-Dansar” (1814-1815).

de organister och spelmän jag tidigare skildrat. Organistens roll var nu dock en annan. Det anmärkningsvärda är att kunskapen om det egna skråets historia hade gått förlorad så snabbt.⁵⁶

Det är i tiden efter Södling som sedan det verkliga uppteckningsarbetet av den instrumentala musiken kommer igång. Landet Sverige hade börjat omvandlas rejält genom industrialisering, urbanisering och emigration. Det nya och industriellt tillverkade instrumentet dragspel spred sig snabbt. Uppteckningsivern drevs på av samhällsomvandlingen. Dragspelet sågs av upptecknarna som ett hot mot de gamla fiollåtarna. Här gällde det att rädda vad som räddas kunde av den s.k. genuina folkmusiken. Den i dag så kallade gammeldansmusiken som då var ny räknades naturligtvis inte dit. Den förknippades dessutom till stor del med det förhatliga dragspelet.

1900-talet och ”klockarmusiken”

Under det tidiga 1900-talet sås frön till det som ska bli spelmansrörelsen. Under åren 1895-1916 utgav den skånske juristen Nils Andersson samlingen Skånska Melodier i tidskriften Svenska landsmål⁵⁷. Han utvidgade därefter sitt intresse även till andra landskap. Han blev bekant med den likaledes folkmusikintresserade konstnären Anders Zorn. Zorn kallade Nils Andersson som prisdomare i den första spelmanstävlingen, den som hölls i Gesunda utanför Mora 1906. Denna tävling skulle sedan i de följande åren följas av många liknande tävlingar runt om i landet. 1910 hölls så den första riksspelmansstämman på Skansen i Stockholm. Både Andersson och Zorn kom sedan att ingå i den 1908 grundade folkmusikkommissionen, som skulle främja Nils Anderssons planer på en samlingsutgåva av de av honom upptecknade svenska låtarna. Denna samlingsutgåva kom också till stånd och kom att innehålla nästan 8000 låtar uppdelade på 24 band som utkom mellan åren 1922 och 1940. Nils Andersson hade hunnit gå bort redan 1921, året innan första delen kom ut. Arbetet fortsattes dock av Nils Anderssons medarbetare sedan 1909, hans skånske landsman, frisören och spelmannen Olof Andersson (1884-1964⁵⁸).

Anmärkningsvärt är att det skiljer sig mycket mellan de olika landskapsdelarna av Svenska låtar vad det gäller i vilken utsträckning man använt sig av material ur spelmans/klockarnotböcker. I t.ex. Hälsinge- Gästrikedelarna är det mycket notboksmaterial. Det samma gäller den ena Östgötadelen medan Smålands- Ölands- och Blekingedelen nästan saknar sådant, trots att

⁵⁶ Södlings många gånger drastiska slutsatser gjorde honom visserligen till och med för magstark för många av hans samtida och hans folkmusikhistoria blev heller aldrig publicerad. Historikern Bror Emil Hildebrand betraktade honom 1856 som rubbad och fullständigt sinnesförvirrad (Gustafsson 2000 s. 9).

⁵⁷ Framställningen om Svenska låtars historik bygger på Bengt R. Jonssons efterord i nytrycket av denna samling från 1978.

⁵⁸ Olof Anderssons liv kom att ha många paralleller med August Fredins. Han börjar också som dansspelmann och blir upptecknare.

Folkmusikkommissionen hade tillgång till det⁵⁹. Det tycks på något sätt spegla den gamla ambivalensen kring organisten/klockaren som folklig spelman. Denna ambivalens stärks säkert också av den stora andelen menuetter och kontradanser i många av 1700-talsnotböckerna. I en romantiskt färgad folkmusiksyn blir dessa låttyper lätt sedda som anomalier då de har förknippats med en högreståndsmiljö⁶⁰.

1925 bildades det första spelmansförbundet, nämligen Södermanlands spelmansförbund. Två år senare bildades Östergötlands spelmansförbund. Sedan följer landskap efter landskap⁶¹. 1947 slöt landskapsförbunden sig samman i Sveriges spelmäns riksförbund, SSR⁶². I spelmansrörelsen odlades det vårdade och vackra spelet. Att spela virtuost var ingen nackdel. Svåra 16-delspolskor, sådana man ofta hittar i organisternas notböcker, var populära. För många blir det s.k. hälsingespelet i stämmor ett ideal. Låtarnas ursprungliga kontext talas det dock inte så mycket om.

Under det politiskt radikala 1970-talet ses folkmusiken av många unga människor med vänstersympatier som en motkraft mot kommersialism och amerikansk kulturimperialism, en folkets musik. Upptecknings och inspelningsarbetet får ett uppsving. Många i denna nya folkmusikvåg vill definitivt inte se något samband mellan folkmusiken och högreståndsmusik. Antingen förtiger man det eller ratar helt enkelt alla låtar som påminner om konstmusik. Organisterna och deras musik står inte högt i kurs. Så här skriver spelmanen Anders Rosén i en självironisk text på omslaget till skivan Kärleksfiol från 1986, som just innehåller låtar ur notböcker från 1700- och tidigt 1800-tal⁶³:

Själv var jag i början av 70-talet som djupast inne i Västerdalrevolutionen mot å ena sidan Siljansmonopolet inom folkmusiken, å andra sidan produkterna från den stora coca-colafabriken i Väster ("kulturimperialismen" som det hette, i skuggan av Vietnamkriget). "Bordunspel" och "kort etta" var stridsfanfarnerna som klingade. Ärkefienden nästbys hette "hälsingelåtar", eller ännu värre "Gotlandslåtar" (i den förra fanns åtminstone litet snus, mus, brännvin och knivar, om än inte så skarpslipade som våra, den senare var bara pinsamt löjlig), och de innefattade ungefär

⁵⁹ T.ex. skrev Olof Andersson redan 1912 av korpralen Sven Donats 1700-talsnotbok från Ormesberga med över 230 melodier. (Hammarström, E & K 2003).

⁶⁰ Menuetten har otvetydigt dansats i en folklig kontext, åtminstone i vissa delar av Sverige. Det samma gäller kontradanser som t.ex. kadriljer. I Finlands svenskbygder har menuetten levt kvar till våra dagar. Många menuetter omvandlades senare till valser och polskor. Angående menuettens plats i svensk spelmanstradition se Rosén (1998)

⁶¹ Ofta finns adliga personer och andra i samhällets överklass med bland initiativtagarna. Ling (1980) menar att det är ett sätt för dem att romantisera ett gånget feodalt paradiset som kontrast till det moderna industrisamhället och dess klasskamp.

⁶² Hette egentligen från början Sveriges Spelmäns Riksstyrelse.

⁶³ På denna LP-skiva spelar Pelle Björnlert på första sidan och Anders Rosén på den andra. Båda spelar på fioler med understrängar s.k. violino d'amore.

allt vad 16-delspolskor hette, eller tonarter med något b-förtecken för mycket för våra bordunkänsliga öron, ess-dur var nog det djupaste en spelman kunde sjunka. Marx, Engels och Övergaard var gurus.

Här befinner vi oss alltså i skrivande stund. En del av dem som ”överlevde” 1970-talets folkmusikvåg forskar i de gamla notböckerna och om deras upphovsmän. Denna uppsats får ses som ett bidrag från undertecknad i denna musikaliska och forskningsmässiga ”rörelse”.

Sammanfattande diskussion

Klockare och kanske främst organister har haft en synnerligen stor betydelse som utövare av instrumental dans- och ceremonimusik i en folklig kontext, framförallt under 1700-talet och 1800-talets första hälft. Ordningen för kyrkobetjante för Linköpings stift 1795 visar att organisten hade skyldighet och därmed troligen privilegium att vara dans- ceremonimusiker i socknen, åtminstone på större kalas. Samtidigt skulle han lära ut fiolspel och notkunskap till dem av bygdens pojkar som så önskade. Genom sin utbildning och examination i stiftstaden, inte minst musikaliskt, fick organisten/klockaren del av tidens musikaliska mode som han sedan snabbt spred i hemförsamlingen. En församlings anskaffande av orgel och därmed organist bör ha varit ett effektivt sätt att få in nya musikaliska impulser i församlingen. Samtidigt kan detta ha medfört en likriktning och försvagning av tidigare lokala traditioner. Organisten/klockaren var en mediatör mellan den stora och den lilla traditionen.

Kring mitten av 1800-talet sker en förändring av organist/klockarrollen som gör att den inte längre i samma utsträckning kommer att stå för den profana musiken i församlingen. Nu tycks andra spelmän få ökat handlingsutrymme. Dessa för nu vidare det musikaliska arvet efter organisterna/klockarna. Den musik som hade sina rötter i den stora traditionen kom snart att i romantikens anda återupptäckas som folkmusik, många gånger av personer med liknande bakgrund som de tidigare organisterna. Denna s.k. folkmusik har sedan samlats, brukats och laddats med varierande ideologiska förtecken.

Så till frågan om organisternas/klockarnas musik är folkmusik. De flesta av dem själva eller deras efterföljare bland 1800-talets bondspelmän brydde sig säkert inte om detta. För dem var det rätt och slätt musik. För folkmusiksamlarna var frågan desto viktigare. Jag menar att musiken var folklig i så måtto att den brukades i en folklig kontext, trots att musiken åtminstone delvis spreds med noter och många gånger hade sitt ursprung i den stora traditionen. Senare kom den troligen att traderas muntligt i högre utsträckning bland bondspelmän. Frågan om vad denna musik ska

kallas kanske inte är så viktig. I vilket fall visar det sig att folkmusiken som något helt separerat från de högre ståndens musik, i ljuset av denna undersökning är en idealiserad konstruktion. Spelmän och spelmansmusik kan, i alla fall i exemplet Östergötland, snarare i mångt och mycket ses som något som medierar mellan klasser. Hur denna mediering gått till är nog så intressant, men kanske inte nödvändigtvis så ideologiskt laddat. Här finns mycket kvar att forska på.

Källor och litteratur

ÖTRYCKTA KÄLLOR

Arkivalier

LANDSARKIVET i VADSTENA (VaLa)

Kyrkoarkiv för Björsäter, Dalhem, Drothem, Herrestad, Häradshammar, Lofta, Ringarum, Skällvik, Styrstad, Tryserum, Yxnerum, Örtomta och Östra Ryd. I dessa arkiv har använts: Flyttlängder, födelse- och dödböcker, husförhörlängder, sockennämnds- och sockenstämmoprotokoll.

Söderköpings Rådstuga Rätts Dombok För-År-1790 21 jun §2 resp. 1791, 24 jan §6

Östkind's häradsrätts arkiv: bouppteckningar

Ernst Petterssons samling rörande Linköpings stifts klockare och organister

Högre allmänna läroverkets i Linköping arkiv: Förteckning öfver de Instrumenter och Musicalier m.m. som tilhöra k. Gymnasii Capellet i Linköping. 1794.

Linköpings domkapitel: Akter 1795 jan-juli E III a:130a, Ordning för Kyrko-Betjante Linköpings Stift d. 28 Jan 1795:

KUNGLIGA BIBLIOTEKET, STOCKHOLM

Vs 16. *Jul-Lekar Passande till Dans och Tidsfördrif för Ungdom och Sällskap. Samlade af Klockaren och Organisten Andreäs Dalgrén i Tryserum 1809.* (handskrift)

MUSIKMUSEET, STOCKHOLM

Ma 7. Notbok efter Andreas Dahlgren, Fogelvik

Ma 14. Notbok efter Olof Styrländer d.ä., Häradshammar. Avskrift av
Olof Andersson 1935

MMD 52. Notbok troligen efter Olof Styrländer d.y., Häradshammar

NORDISKA MUSEET, STOCKHOLM

Etnologiska Undersökningen (EU): Frågelista 113 Spelmän: EU 29857, A. Bergvall, Rönö 1945

SPRÅK- OCH FOLKMINNESINSTITUTET, FOLKMINNESAVDELNINGEN (ULMA),
UPPSALA

Acc. 22304. *J. F. Clarins Notbok*, Avskrift av Nils Dencker

SÖDERMANLANDS SPELMANSFÖRBUNDS ARKIV

ANDERSSON, OLOF: *Sörmländska låtar*. Uppteckningar efter Karl Edvard Karlsson, St. Malm.
1936

Material i privat ägo

THÖRNQUIST, ANDERS: Intervju med Ossian Örtegren, Frängsbo den 20/7 1981.

THÖRNQUIST, ANDERS: Avskrifter ur kyrkobokföringen ang. Johan Hörgren

THÖRNQUIST, ANDERS: *Andreas Dahlgren.*, Obubl ms, 1997.

EHLERT, BRITA & KURT: Avskrifter ur kyrkobokföringen ang. P. A. Appelqvist, hushållet
Olof Styrländer d.ä., Anders Söderlund och familjen Tollén.

SÖDLING, CARL ERIK: *Den svenska folkmusikens historia och dess kulturhistoriska betydelse* . 1881.
(Stencilerat maskinskrivet utdrag. Originalen finns på Stifts- och landsbiblioteket i Linköping.)

Tidningar och tidskrifter

ÖSTGÖTA CORRESPONDENTEN 1948-06-02: Sockenspelman och bygdespelman i Björsäter berättar. (Intervju med Gustaf Adolf Örtegren av signaturen Ronny)

LITTERATUR

Andersson, Greger: Stad och landsbygd. I: Jonsson, Leif, Nilsson, Ann-Mari och Andersson, Greger (red.): *Musiken i Sverige I. Från forntid till stormaktstidens slut*. s. 359-396. Stockholm 1994.

Andersson, Greger: Städerna som musikmiljöer. I: Jonsson, Leif och Ivarsdotter-Johnson, Anna (red.): *Musiken i Sverige II. Frihetstid och gustaviansk tid 1720-1810.* s. 143-168. Stockholm 1993.

Andersson, Greger: Stormaktstidens hovmusik. I: Jonsson, Leif, Nilsson, Ann-Marie och Andersson, Greger (red.): *Musiken i Sverige I. Från forntid till stormaktstidens slut 1720.* s.309-358. Stockholm 1994.

Andersson, Nils & Andersson, Olof *Svenska låtar Hälsingland och Gästrikland II*. Stockholm 1929: - Faksimil Stockholm 1978.

Andersson, Nils & Andersson, Olof: *Svenska låtar Småland, Öland och Blekinge*. Stockholm 1935: - Faksimil Stockholm 1978

Andersson, Nils & Andersson, Olof: *Svenska låtar Östergötland I*. Stockholm 1936: - Faksimil Stockholm 1978.

Andersson, Nils & Andersson, Olof: *Svenska låtar Östergötland II*. Stockholm 1936: - Faksimil Stockholm 1978.

Andersson, Olof: Folkmusikens mästare i Östergötland. I: *Hembygden 1943:4*, s. 62-63

Andersson, Olof: *Hur Svenska låtar kom till. En brevväxling mellan Nils och Olof Andersson*. Stockholm 1963

Arnér, Gotthard: Kyrkomusikerutbildning. I: Sohlmans musiklexikon 4, Andra reviderade och utökade upplagan, Stockholm 1977. s. 222-223.

Berglund, Håkan: Piglocka, Dragspelets införande och anpassning. I: *Sumlen, Årsbok för vis- och folkmusikforskning 1987*. Stockholm 1988, s. 39-70.

- Bohlin, Folke: Kyrkans koral och liturgi. I: *Musiken i Sverige III. Den nationella identiteten 1810-1920*. 2:a upplagan. Stockholm 1993. s.87-98.
- Burke, Peter: *Folkelig kultur i Europa 1500-1800*. Människan i historien. Stockholm 1983
- Dundes, Alan: *Den devolutionistiska premissen i folkloristisk teori*. Institutet för folklivsforskning. Stockholm 1974.
- Ehlert, Kurt & Brita: Per Axel Appelqvist – också en östgötsk trädgårdsmästare som blev sörmänning. I: Pettersson, K (red): *Bernts bok..* Strängnäs 1995. s. 84-89
- Ermedahl, Gunnar: "Spelmanen stryker på Violen up" Om spelmannen och hans musik. I: Ling, J; Ramsten, M & Ternhag, G (red): *Folkmusikboken*. Stockholm 1980 s. 232-262.
- Fjellström, Phebe: *Väckelsen folkmusiken och folkrörelserna*. Skrifter utgivna av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå serie C Folkminnen och folkliv nr. 1. Umeå 1981.
- Fredin, August: Gotlandstoner. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv B. 29*. Stockholm 1909-1932.
- Gustafsson, Magnus: *Folkmusik från Småland och Öland*. Smålands spelmansförbund. Växjö 1983.
- Gustafsson, Magnus: "Innehållet inte användbart för denna tid. . ." Om Theorins och Vieslanders notböcker. I: *Musikrevy 1991:4*, s. 213-215
- Gustafsson, Magnus: Musiken i Växjö under 1600- och 1700-talen. I: *Musikrevy 1991:4*, s. 200-206
- Gustafsson, Magnus: *Småländsk musiktradition. folkliga dansmelodier och ceremonistycken..* Smålands musikarkiv. Växjö 2000.
- Göransson, Harald: Kyrkans musik. I: Jonsson, Leif, Nilsson, Ann-Mari och Andersson, Greger (red.): *Musiken i Sverige I. Från forntid till stormaktstidens slut*. s. 231-272. Stockholm 1994.
- Göransson, Nils: *Sancta Cecilia's Tjänare i Linköping*. Borensberg 1983.
- Göransson, Nils: *Klockare och organister - "kyrkobetjante" före 1950*. Borensberg 1992.
- Göransson, Nils: *Klockare och organister i Linköpings stift III, Församlingar i Vadstena och Ödesbögs Kommuner*. Lingham 1994.
- Hammarström, Eric & Hammarström, Katarina: Sven Donat – en spelman och polskekompositör från 1700-talet. I: *Spelfot 2003:2*, s. 18-19
- Hernes, Asbjørn: *Impuls og tradisjon i norsk musikk 1500-1800*. Skrifter utgitt av det norske videnskaps-akademi i Oslo II hist.-filos. klasse 1952 No. 2. Oslo 1952
- Hofren, Manne: *Tryserum. Några kapitel ur Tryserums och Fogelviks historia*. Västervik 1957
- Hülphers, Abraham Abrahamsson: *Historisk afhandling om musik och instrumenter: särdeles om orgverks inrättningen i allmänhet, jemte Kort beskrifning öfver orgverken i Sverige/af Abrab. Abrab:s Son Hülphers, Westerås 1773*. Faksimil. Musik i Sverige. Stockholm 1969.
- Höglund, Margareta: Spelmanen Carl August Lindblom I: *CA Lindblom*. Södermanlands Museum Småskrifter 8, Nyköping 1985.

- Ivarsdotter-Johnson, Anna och Ramsten, Märta: Folkmusiken som nationell och provinsiell symbol. I: Jonsson, Leif och Tegen, Martin (red): *Musiken i Sverige III. Den nationella identiteten 1810-1920*. 2:a upplagan. s. 237-250. Stockholm 1993
- Johansson, Bertil: Låtar efter Styrländer d.y. I: *Styrländerlåtar*. Östergötlands Spelmansförbund. Linköping 1973.
- Johansson, Bertil: Förord I: *Låtar efter Pelle Fors*. Östergötlands Spelmansförbund/Folkungagillet. Linköping 1977.
- Jonsson, Leif: Musik i svenska landsorten. I: Jonsson, Leif och Ivarsdotter-Johnson, Anna (red.): *Musiken i Sverige II. Frihetstid och gustaviansk tid 1720-1810..* s. 409-420. Stockholm 1993.
- Kjellberg, Erik: Stormaktstidens hovmusik. I: Jonsson, Leif, Nilsson, Ann-Mari och Andersson, Greger (red.): *Musiken i Sverige I. Från forntid till stormaktstidens slut*. s.309-358. Stockholm 1994.
- Lilliestam, Lars: *Om begreppen "folkmusik", "konstmusik" och "populärmusik"*. Göteborgs universitet, Musikhögskolan, Musikvetenskapliga avdelningen 1991. (stencil)
- Ling, Jan: *Levin Christian Wiedes vissamling. En studie i 1800-talets folkliga vissång*. Uppsala 1965
- Ling, Jan: Folkmusiken – en brygd. I: *Fataburen. Nordiska museets och skansens årsbok 1979*, s. 9-34. Stockholm 1979
- Lundberg, Dan & Ternhag, Gunnar (red.): *The Musician in Focus. Individual perspectives in Nordic ethnomusicology*. Stockholm 2000.
- Lundberg, Dan & Ternhag, Gunnar: *Musiketnologi – en introduktion*. Skrifter utgivna av svenskt visarkiv 16. Stockholm 2002
- Ramsten, Märta: Inledande kommentar till "Jul-Lekar Passande till Dans och Tidsfördrif för Ungdom och Sällskap. Samlade af Klockaren och Organisten Andréas Dalgrén i Tryserum 1809". I: *Noterat 5*, Svenskt visarkiv. s. 5-6 Stockholm 1997
- Ramsten, Märta: Musik och dans. I: Jonsson, Leif och Ivarsdotter-Johnson, Anna (red.): *Musiken i Sverige II. Frihetstid och gustaviansk tid 1720-1810..* s. 189-216. Stockholm 1993.
- Ronström, Ove & Ternhag, Gunnar (red.): *Texter om svensk folkmusik. – från Haeffner till Ling*. Kungl. Musikaliska Akademiens skriftserie nr. 81, Stockholm 1994.
- Rosén, Anders: Text på omslagets baksida till LP-skivan: *Kärleksfiol. Klang av understrängar. Stil- och tidstroga instrument i svensk spelmanstradition: fiol med ljumsträngar. Pelle Björnlert och Anders Rosén*. (Hurv Krlp-8). 1986
- Rosén, Anders: Texthäfte till skivan: *Dance Minuets 1731-1801, Anders Rosén & Ulf Störling* (Hurv KRCD-23). 1998

- Rudén, Jan Olof: Skola och universitet. I: Jonsson, Leif, Nilsson, Ann-Mari och Andersson, Greger (red.): *Musiken i Sverige I. Från forntid till stormaktstidens slut.* s. 273- 308. Stockholm 1994.
- Paulsson, Olle: *Musiken vid Växjö gymnasium under 1700-talet.* AB-uppsats i musikvetenskap, Göteborgs Universitet 1991. (stencil)
- Sjögren, Josef *Organisterna i Västerås stift.* Nordiska Museets handlingar: 49. Stockholm 1958
- Strand, Sigfrid: *Militärmusikern i svenskt musikkiv.* Stockholm 1974
- Svensson Bockgård, Anders: *Gård och Släkt. Tryserum-Hannäs Kulturbistoriska Stiftelses årsbok 1998.* Tryserum 1998
- Ternhag, Gunnar: *Hjort Anders Olsson - spelman, artist.* (Avh.) Hedemora 1992.
- Tidman, Per; Lundberg, Magnus & Schöblom, Svante: *Låtar och Visor från Sommarbygden.* Tranås 1986.
- Thörnquist, Anders: *Musiktraditioner i Östergötlands skogsbygder. Regna, Kolmården, Kåknö, Yxnerum, Åtvid.* Norrköping 1985.
- Wentz, Hilmer: *Klockaren i belg och söcken.* Malmö 1980.
- Wetter, Gustaf: *Sörmländska låtar upptecknade av Gustaf Wetter åren 1932-1976.* Katrineholm 1978
- Åbom, David: Klockare och folkskollärare. I: Lindgren, Gunnar (red): *Linköpings stift i ord och bild.* s. 521-528. Stockholm 1949.
- Ödmann, Samuel: Hågkomster från hembygden och skolan. I: Nordmark, Håkan (red): *Kulturbilder från småländskt 1700-tal.* s. 57-109. Historiska föreningen i Kronobergs län skriftserie 7. Växjö 1997